

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАВА ТА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ**

До захисту допустити:
Зав. кафедри
« ___ » _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «Магістр»
на тему: «Взаємодія конституційного та міжнародного права:
проблеми теорії та практики»

Студента економіко-правового
факультету
спеціальності 081 Право
освітнього ступеня «Магістр»
Топалова Юрія Вікторовича
Науковий керівник:
Годованик Євген Валентинович
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри права та публічного
адміністрування
Рецензент:
Мироненко Ольга Валеріївна
адвокат, керуючий партнер
адвокатського бюро
«Мироненко та партнери»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ___ » _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	7
1.1 Історико-правові аспекти взаємодії національного та міжнародного права	7
1.2 Теоретичні підходи до співвідношення національного та міжнародного права	13
Висновки до Розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	33
2.1 Способи узгодження норм конституційного та міжнародного права	33
2.2 Конституціоналізація міжнародного права та інтернаціоналізація конституційного права у сучасному світі	52
Висновки до Розділу 2	62
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО Й МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ	65
3.1 Взаємодія конституційного права України з міжнародним правом: проблеми і перспективи	65
3.2 Проблеми визначення та реалізації державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції	76
Висновки до Розділу 3	86
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Взаємодія національного та міжнародного права завжди була однією з найбільш цікавих та водночас складних проблем правової науки, яка й досі привертає увагу науковців різних правових шкіл та країн. Це насамперед зумовлено тим, що суспільство постійно розвивається, і тому, завдяки впливу процесів глобалізації в правовій сфері, присутнє поступове зростання впливу міжнародного права та міжнародних правових систем на національне право в цілому або частково.

На сьогоднішній день дослідження вищезазначеної проблеми, беручи до уваги українські реалії, є дуже актуальним. Це, в першу чергу, дасть змогу глибше розкрити сутність, співвідношення, взаємодію норм міжнародного права й національного (внутрішньодержавного) та їх вплив один на одного, а, по-друге, – детально з'ясувати реалізацію та дотримання міжнародних договорів, міжнародно-правових норм, звичаїв у Основному Законі України – Конституції.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанню співвідношення та взаємодії міжнародного й внутрішньодержавного права присвячено дуже багато наукових праць відомих радянських, українських та російських юристів, теоретиків і практиків, таких як П. Є. Казанський, Є. Т. Усенко, О. О. Ейхельман, В. П. Даневський, Ф. Ф. Мартенс, Д. Б. Левін, Г. І. Тункін, Р. А. Мюллерсон, С. В. Черниченко, Н. А. Безбородов, І. І. Лукашук, В. Г. Буткевич, Ю. С. Шемшученко, О. В. Задорожній, Ю. О. Волошин, М. О. Баймуратов, А. Я. Мельник, С. В. Шевчук, М. І. Козюбра, М. В. Буроменський та ін.

Також цій проблемі приділяли увагу й західні зарубіжні вчені, такі як Г. Тріпель, Ж. Ссель, Л. Оппенгейм, Д. Анцилотті, Г. Кельзен, А. Фердросс, М. Вельзен, А. Цорн, А. Лассон, Е. Сімсон, Р. Мальберг, Е. Кауфман, Я. Броунлі, П. Гугенхейм, Ш. Руссо, Р. Редслоб, К. Струпп, Р. Дженінгс, А. Васильковський та ін.

Об'єктом дослідження є правовідносини у сфері взаємодії норм міжнародного права з конституційним правом України.

Предметом дослідження є принципи та норми міжнародного та національного права України, які регламентують взаємодію міжнародного права з конституційним правом України.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі особливостей взаємодії міжнародного права з національним правом та специфіки імплементації норм міжнародного права у внутрішню правову систему України.

Відповідно до поставленої мети виокремлено **наступні завдання:**

- визначити історико-правові аспекти взаємодії національного та міжнародного права;
- узагальнити теоретичні підходи до співвідношення національного та міжнародного права;
- охарактеризувати основні способи узгодження норм конституційного та міжнародного права;
- розкрити сутність конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права у сучасному світі;
- конкретизувати проблеми взаємодії конституційного права України з міжнародним правом та запропонувати напрямки їх подолання;
- встановити існуючі проблеми визначення та реалізації державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції.

Методи наукового дослідження. У процесі аналізу досліджуваних проблем, які охоплюються кваліфікаційною роботою, було використано комплекс відповідних філософсько-світоглядних, загальнонаукових і спеціальних правових методів наукового пізнання, серед яких слід виділити наступні: діалектичний метод (становить методологічну основу дослідження, за допомогою якого міжнародне право пізнається як цілісна система); історичний метод (використовувався при дослідженні історії формування теоретичних підходів до співвідношення міжнародного права з внутрішньодержавним); методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції

(застосовувалися при встановленні особливостей правової природи норм та принципів внутрішньодержавного й міжнародного права); порівняльно-правовий метод (використовувався для виявлення подібностей та відмінностей між специфікою норм міжнародного та національного права); системно-структурний метод (застосовувався задля виділення основних переваг та недоліків різних способів узгодження міжнародних норм з конституційним правом); формально-юридичний метод (застосовувався для розкриття юридичного змісту міжнародно-правових актів, що регламентують взаємодію міжнародного та національного права); метод прогнозування (використовувався при розробленні рекомендацій та пропозицій щодо подальшого вдосконалення національного законодавства України й, зокрема, Конституції України).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в комплексному теоретико-правовому дослідженні актуальних питань взаємодії конституційного та міжнародного права, при якому були запропоновані самостійні розробки, викладені насамперед у формі висновків, що і виражають певну наукову новизну дослідження. Зокрема новизна полягає в конкретизації, ґрунтовному аналізі основних проблем взаємодії конституційного та міжнародного права, в розробленні власних рекомендацій, напрямків вдосконалення національного законодавства України, що регламентує дію міжнародно-правових норм, та шляхів подолання колізій і усунення прогалин в правовій системі України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, зокрема бути корисними в аспекті вдосконалення правових норм, що забезпечують якісну взаємодію міжнародного та конституційного права, а також при внесенні змін до чинних актів національного законодавства та насамперед до положень Конституції України, які регламентують місце норм міжнародного права у національній правовій системі України.

Апробація дослідження. Основні положення роботи були опубліковані в формі тез доповідей на ІХ Міжнародній науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Маріуполь, 19 травня 2020 р., С. 164–167).

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновку та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 103 сторінки. Список використаних джерел налічує 110 найменувань і займає 11 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1 Історико-правові аспекти взаємодії національного та міжнародного права

Питання про співвідношення та взаємодію міжнародного та національного права в доктрині міжнародного права піднімалося неодноразово. Це питання є дуже важливим, адже наразі їх взаємозалежність та взаємовплив лише розростаються. Спостерігаються тенденції зближення міжнародного і національного права, а це зі свого боку призводить до універсалізації різних економічних, соціальних, культурних, політичних та інших зв'язків. Саме тому можна говорити про те, що проблема співвідношення міжнародного та національного права є однією з основних в теорії держави і права.

При цьому, дане питання про взаємодію правових систем навіть на сьогодні є досить дискусійним в міжнародній доктрині. Багато науковців присвятили чималу кількість робіт, присвячених теоретико-правовому аспекту даної проблеми, але рано говорити про те, що проблема вирішена, адже вона як і раніше викликає велику кількість питань міжнародного рівня. В першу чергу це, звичайно, пов'язано з проблематикою взаємодії міжнародного і національного права, адже вона прямо впливає на формування і вдосконалення внутрішньодержавного права. Тому, аби краще зрозуміти специфіку взаємодії цих обох систем, необхідно, насамперед, звернутися до історії виникнення та розвитку даної проблеми.

Передусім необхідно зазначити, що «правова система» відноситься до числа таких наукових понять, появу якого неможливо пояснити виключно факторами соціальної дійсності, інтеграційними процесами, що відбуваються

в практичному житті суспільства, наявністю у правовій дійсності системної якості. Адже історія становлення та розвитку правових систем світу налічує не десятки, сотні, а вже тисячі років [45, с. 55].

На сьогодні існує велика кількість різних правових систем, які мають ряд своїх особливостей. Кожна держава формує свою правову систему виходячи з історичного, ідеологічного, політичного і правового аспектів держави. Саме тому проблеми взаємодії міжнародного і національного права мають свою давню історію.

Умовою розробки єдиного розуміння права і, одночасно, виявлення співвідношення та взаємодії між правом в державі і правом в міжнародних відносинах є застосування системного підходу до дослідження права. Такий підхід, за словами відомого правника-міжнародника Р. А. Мюллерсона, «вимагає вивчення національного та міжнародного права в системі взаємодії тих суспільних відносин, породженням яких вони є і на які надають зворотний вплив, а також дослідження їх в якості елементів (підсистем) більш широких соціальних систем, їх співвідношення як результату та окремого випадку взаємодії цих соціальних систем» [67, с. 22].

До того ж варто зауважити, що взаємодія міжнародного та національного права обумовлена взаємозв'язком внутрішньої та зовнішньої політики держав. Міжнародне і національне право дві системи права, які взаємодіють між собою шляхом їх взаємного впливу, при цьому вплив національного права має первинний характер, адже виникнення національного права відбувається з виникненням держави. Тоді як виникнення міжнародного права відбувається з появою перших взаємовідносин між державами, шляхом угод, договорів, торгівлі тощо.

Даний висновок можна підтвердити тим, що держави є суб'єктами міжнародного права. Особливістю міжнародного права є те, що воно створюється, насамперед, самими державами і переважно регулює саме міжнародні відносини. Держави – це головні творці міжнародного права і гаранти дотримання його норм [8, с. 27].

Взагалі ж передумови виникнення питання про взаємодію міжнародного і національного права стали формуватися вже на ранніх стадіях розвитку міжнародної взаємодії. Ще в античні часи, коли лише зароджувалося римське право, можна говорити про міжнародні відносини, які в основному проявлялися в торгових і військових відносинах, адже тоді виникали певні торгові звичаї та правила.

Взагалі ж, одним з найдавніших міжнародних договорів, що дійшов до нас, є договір фараона Рамсеса II з хетським царем Хаттусілі III, укладений у 1278 році до н. е. В цій угоді відновлювалися дружні відносини між двома державами після тривалої війни, укладались оборонний і наступальний союзи, передбачалися допомога в разі внутрішніх заворушень і взаємна видача перебіжчиків. Можна сказати, що цей договір став зразком для багатьох міжнародних угод [69, с. 32].

Ніяким чином, звичайно, не можна не згадати про Римську республіку (а згодом, Римську імперію), яка за весь час свого існування зуміла збагатити людство досконалим юридичним апаратом, правовими інститутами і цілими галузями права, розвиненою правовою технікою. Саме Римською республікою була створена особлива правова система «право народів», складена для вирішення конфліктів і протиріч між іноземцями та римлянами. Дана система стала першим прикладом законодавчого регулювання положення іноземних громадян, в будь-якій державі.

Першим юристом, який особливо виділив міжнародне право з усіх інших юридичних наук, був голландський учений, практикуючий юрист – Гуго Гроцій (Гуго де Грот), нерідко званий в історико-юридичній науці як батько-засновник науки міжнародного права. Він вперше звернувся до дослідження проблем міжнародного права в 1604 році. Його фундаментальна праця (трактат «Про право війни і миру», який був опублікований у 1625 році) лягла в основу міжнародного права Нового часу. Цей трактат був спрямований на аналіз можливостей уникнення та обмеження конфліктів між державами та релігіями, беручи до уваги події Вісімдесятирічної війни та, особливо,

Тридцятирічної війни. Тобто він розвивав систему принципів природного права, які є обов'язковими для всіх людей і всіх народів

Отже, варто зазначити, що перші юридичні дослідження питання співвідношення та взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права отримали свій розвиток на зламі XVI – XVII ст. і збіглися з періодом становлення самого міжнародного права у вигляді певної цілісної системи, несхожої на внутрішньодержавне право. Видатний вітчизняний вчений І. І. Лукашук зазначав: «...є підстави вважати, що саме в XVI столітті міжнародне право починає поступово проникати в політику, зростає число договорів, формуються звичаї, за якими держави стали визнавати юридичну силу... Очевидно, з настанням цього століття і починається передісторія міжнародного права» [60, с. 34].

За думкою багатьох істориків, саме підписання Вестфальського миру 1648 р. стало певним відправним пунктом для, по-перше, затвердження поділу світу на національні держави, а, по-друге, зародження основних принципів міжнародного права. Таким чином, в Європі виникла Вестфальська система міжнародних відносин, заснована, в першу чергу, на принципі суверенної рівності держав.

Протягом всього періоду Нового часу міжнародне право розвивалося, питання про взаємозв'язок міжнародного і національного права ставав все більш актуальним, особливо у XIV ст., даний аспект вивчали такі вчені, як Жан-Жак Руссо, Томас Гоббс, Георг Еллінек, Жозеф де Местр, Джон Лок, Георг Гегель та ін. У свої працях вони насамперед розглядали примат і непорушність національного правопорядку та державного суверенітету над міжнародною системою.

Тобто, можна зауважити, що проблема співвідношення та взаємодії міжнародного і національного права не є якимось історично новим явищем. В. Г. Буткевич зазначає, що, незважаючи на зародження даної проблематики в епоху рабовласництва і феодалізму, сучасна юридична наука не досліджувала співвідношення двох правових систем в ті епохи [14, с. 82–83].

При цьому ж перші праці, які були безпосередньо присвячені проблемі взаємодії національного та міжнародного права, виникли лише в кінці XIX ст. Це можна пояснити насамперед створенням і розвитком міжнародних організацій (наприклад, Всесвітній поштовий союз, Міжнародний телеграфний союз (який наразі називається Міжнародний союз електрозв'язку)), збільшенням числа торговельних договорів, закладанням основ договірної права в сферах дипломатичного і морського права.

Саме з кінця XIX ст. такі вчені та юристи-міжнародники, як П. Є. Казанський, Г. Тріпель, Г. Кельзен, Ф. Ф. Мартенс, Л. О. Камаровський, почали приділяти увагу взаємозв'язку між національним і міжнародним правом, проте дана проблема розглядалася не окремим питанням, а в якості дослідження зв'язку міжнародного права з іншими суміжними дисциплінами [67, с. 7–8]. Виходячи з цього, виникли фундаментальні теорії співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права (моністична та дуалістична), які ґрунтувалися на практиці різних держав. Вивчення даної проблеми було засновано на пошуку відповіді на питання: яке право має пріоритет при вирішенні конфлікту на міжнародному рівні? Так як ні міжнародне право, ні законодавство держав не давало відповіді на це питання.

Загальновідомо, що спочатку в суспільстві оформляються правові норми, що закріплюють примат інституційних (державних) цінностей, тобто права і свободи індивіда підпорядковані завданням збереження та функціонування основ самої держави. Найбільш яскравим прикладом такої організації суспільства може служити вже вищезгадана Римська імперія або також давньогрецькі республіки.

Історичний характер людських цінностей означає, що з розвитком суспільства вони змінюються якісно та кількісно. Загальновизнаним фактом є те, що забезпечення прав і свобод громадян не є тільки справою кожної окремої держави, – це мета всього світового співтовариства. Тож аналіз взаємодії національного та міжнародного права повинен ґрунтуватися на тому,

що обидві системи права мають одну соціальну природу, в центрі тієї й іншої системи має бути людина, її природні та невідчужувані права і свободи.

Д. Б. Левін свого часу відзначав: «Питання про вплив національного права на міжнародне право становить не юридичний, а соціологічний аспект проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Питання про вплив міжнародного права на національне право, не перестаючи бути і соціологічним, являє собою чисто юридичний аспект цієї проблеми саме в силу того, що вплив міжнародного права на національне право здійснюється, головним чином, як допомога останнього при здійсненні норм першого» [56, с. 214]. Тобто, зв'язок міжнародного і національного права в цьому контексті є необхідним юридичним зв'язком.

Також варто відзначити, що взаємовплив міжнародно-правової та національно-правових систем виявляється як за змістом і формою, так і за структурою, зв'язками національних і міжнародно-правової систем, а також за компонентами: правовідносини, правосвідомість і норми права.

Отже, з огляду на відмінності зв'язків як із зовнішнім середовищем, так і внутрішньосистемного характеру, міжнародне та внутрішньодержавне право – це дві системи однієї соціальної дійсності, які мають ряд властивостей подібного характеру. Національне та міжнародне право виступають як складний комплекс внутрішньосистемних і міжсистемних зв'язків: генетичних, функціональних, структурних. Всі ці зв'язки взаємодіють в єдності. Від рівня розвитку цієї єдності, багато в чому, залежить соціальна цінність тієї чи іншої правової системи в цілому.

Взаємний вплив форм права, що входять до двох видів систем (міжнародного та внутрішньодержавного), обумовлює їх взаєморозвиток і вдосконалення. Як національне право, частково, впливає на міжнародне право, так і міжнародне право справляє зворотний вплив на національне право. «Під його впливом у внутрішньодержавному праві виникають нові норми, змінюються або скасовуються існуючі, тобто надаючи допомогу міжнародному праву з метою реалізації його норм, національне право

піддається змінам, викликаним необхідністю виконання норм міжнародного права» – зазначав Р. А. Мюллерсон [67, с. 55].

На сьогодні принципи та норми міжнародного права є єдино визнаним усіма цивілізованими державами зводом правил, що дає можливість в процесі співпраці вирішувати найважливіші проблеми міжнародних відносин. Саме тому проблема взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права наразі є визначною, оскільки від неї, фактично, залежить розвиток не тільки кожної окремої держави, а й усього світового правопорядку.

Таким чином, міжнародне та національне право мають глибинні риси подібності, обумовлені їх зв'язком з державою, зокрема з інтеграційними процесами у світі. З іншого боку в рамках спільнот вони представляють відносно самостійні правові системи, що володіють комплексом притаманних їм властивостей та ознак. Однак риси подібності та відмінності між ними можуть мати рухливі співвідношення в залежності від характеру національного праворозуміння, специфіки завдань, які розв'язуються державами, характеру правової культури та іншими факторами.

Отже, визначивши історичні передумови виникнення та розвитку проблеми взаємодії міжнародного та національного права, надалі необхідно глибше розкрити сутність теоретичних підходів до співвідношення цих правових систем. Такий підхід дасть змогу краще визначити тенденції розвитку міжнародно-правової та національно-правових систем, встановити загальне і особливе, схожість і протилежності в їх розвитку, та насамперед визначити, як відображаються умови, що змінюються в сучасному світі, на національних правових системах, зокрема, в правовій системі України.

1.2 Теоретичні підходи до співвідношення національного та міжнародного права

Загальновідомо, що міжнародне право формується, по-перше, з основних загальноприйнятих принципів, по-друге, з відносин між державами,

шляхом прийняття дво- та багатосторонніх договорів і угод. До того ж міжнародне право, будучи особливою системою юридичних норм і принципів, не тільки об'єктивно виступає як соціально необхідний інструмент регулювання міжнародних відносин, але й безпосередньо відображає практику держав на основі їх внутрішнього права.

Саме тому, перед кожною державою у світі постає питання про те, що ж має більшу юридичну силу: норми міжнародного права або ж норми національного права і конституція. В цілому прийнято, що насамперед необхідно сумлінно дотримуватися та виконувати міжнародні договірні зобов'язання. До того ж суб'єкти міжнародного права, відповідно до ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року, не можуть посилались на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним міжнародних зобов'язань [19]. Але на практиці, як міжнародне та національне право взаємодіятимуть між собою, кожна держава вирішує самостійно.

Як вже було зазначено раніше, в правовій доктрині сформувалися певні теорії та концепції стосовно співвідношення міжнародного та національного права. Тож традиційно в науці міжнародного права виділяють дві основні теорії до співвідношення національного та міжнародного права:

1) моністична, сенс якої полягає у єдності правових систем національного та міжнародного права;

2) дуалістична (плюралістична), яка має на меті окреме існування цих правових систем.

Тим самим, виходячи з вищезазначених теорій, існує три найбільш поширені підходи (концепції) співвідношення національного та міжнародного права:

1) примат національного права;

2) примат міжнародного права;

3) незалежність і рівність національної та міжнародної правових систем.

Таким чином, необхідним вбачається детальний аналіз кожної доктринальної концепції, кожного теоретичного підходу, визначення їхніх переваг та недоліків на прикладі різних національних правових систем, адже наразі перед усіма державами світу виникає проблема, якою з напрямків взаємодії національного права з міжнародним їй необхідно дотримуватися, враховуючи глобалізаційні процеси в сучасному світі.

Так, спочатку розроблялася точка зору верховенства національного права над міжнародним (як один із моністичних підходів), яка, фактично, визначала міжнародне право як галузь внутрішньодержавного права. Пояснюється це тим, що, по-перше, в суспільстві оформляються правові норми, що закріплюють примат інституційних (державних) цінностей; по-друге, в середині ХІХ століття сильно розвинувся юридичний позитивізм, який ототожнює право та закон; по-третє, розквіт національно-визвольного руху і формування національних держав були живильним ґрунтом для тих теоретиків, які відповідним чином розглядали проблеми співвідношення міжнародного та національного права.

Основи теорії верховенства внутрішньодержавного права над міжнародним правом сформульовані в навчанні Г. Гегеля про державу і право. Суспільство, держава і право, за Гегелем, є формами вираження так званого об'єктивного духу. Держава визначається не як засіб, що служить інтересам окремих осіб (природно-правова теорія), а як вища з усіх цілей. Держава не служить, а панує. Таким чином, стверджується, що існує вищий принцип (в даному випадку у Гегеля – держава), який визначає внутрішнє державне право та залежність міжнародного (зовнішнього державного) права від внутрішнього [37, с. 238].

Юристи-міжнародники (М. Вельзен, О. О. Ейхельман, А. Цорн, А. Лассон, Е. Сімсон, Р. Мальберг, Е. Кауфман та ін.), які відстоювали теорію примату внутрішньодержавного права над міжнародним, дали широкий формально-юридичний аналіз співвідношення зазначених правових систем, стверджуючи, що держава як колективне об'єднання, відповідно до логіки і за

часом, з'являється до права і незалежно від нього. Здійснюючи свою задачу, держава створює правопорядок для того, щоб в подальшому підпорядковувати себе йому, тобто покласти на себе обов'язки та надати собі права [67, с. 11].

Прихильники цієї теорії стверджують, що правова сила міжнародного права залежить від самої держави, що бере участь у міжнародному спілкуванні. На їхню думку, міжнародне право стає частиною державного правопорядку, який регулює відношення окремої держави до інших держав. Зокрема, Р. Мальберг вважав, що «Держава дотримується норм, підкоряючись власній волі, а міжнародне право та міжнародне суспільство – це анархія, лад до якої вносить саме держава, «самообмежуючи» себе. Внутрішнє право не підпорядковане ніяким іншим нормам права» [9, с. 46].

На початку ХХ століття теорія примату внутрішньодержавного права набуває все більшого поширення, причому вона продовжує залишатися особливо характерною для німецької міжнародно-правової літератури. Так, в 1908 році з'являється робота А. Цорна «Основні моменти міжнародного права», у 1920 р. «Основні поняття юриспруденції» М. Вензеля та ін. Прихильником цієї теорії є і німецький юрист Е. Кауфман. У цих роботах проводиться думка, згідно з якою міжнародне право – це сума зовнішньодержавних прав окремих держав. При зіткненні інтересів безумовно визнаним способом вирішення спору є війна.

Згідно тези прихильників примату національного права, міжнародне право розглядається як частина внутрішньодержавного права, що регулює відносини з іншими державами. В такому випадку очевидно, що немає, взагалі, підстави говорити про відносини між національним (внутрішньодержавним) та міжнародним правом, в кращому випадку можна говорити лише про відносини між двома різними категоріями внутрішньодержавних норм.

Іншим напрямком моністичної теорії є примат норм міжнародного права над національним правом. Гостро ця проблема почала дискутуватися в юридичній літературі міжнародного права з початку 20-х років ХХ століття.

Слід зазначити, що ще до цього часу ідеї примату міжнародного права над національним правом містилися в роботах російських юристів-міжнародників, написаних в кінці XIX ст. і на початку XX ст. (П. Є. Казанський, М. М. Коркунов, О. С. Яценко, Л. О. Камаровський). «Зрозуміло, – пише П. Є. Казанський, – що міжнародне право та постанови права внутрішньодержавного повинні перебувати в злагоді між собою. Внутрішньодержавне право не може суперечити міжнародному. Якщо ж подібні протиріччя чомусь виявляться, то держава зобов'язана не тільки морально..., а й юридично, узгоджувати свої внутрішні порядки з прийнятими нею на себе зобов'язаннями. Міжнародне право має виконуватися. Знаходиться чи не знаходиться з ним у згоді внутрішнє право країни, це з міжнародно-правової точки зору байдуже. Якщо не знаходиться, воно повинно бути змінено, адже це юридично обов'язково для держави. Фактично ж міжнародне право впливає не тільки на так зване зовнішнє державне право, а й, взагалі, на внутрішні порядки країни, змушуючи держави приймати в свої закони нові початки, наприклад, щодо своїх підданих, – подібні до тих, які вони зобов'язалися визнавати в міжнародних відносинах» [46, с. 264].

Розвиваючи свої погляди на сутність міжнародного права, інший видатний правознавець О. С. Яценко заперечує принцип державного суверенітету і стверджує ідею єдиної верховної влади, що стоїть над державами. Він стверджує, що джерело міжнародного права і підстава його обов'язковості лежить в авторитеті людства, як союзу цивілізованих народів, та у визнанні цього авторитету з боку держав. Також юрист зазначає те, що міжнародний договір, спрямований на створення норм об'єктивного права, «є договором лише за формою, а за змістом це є законодавчий акт, який має безпосередній вплив для внутрішньодержавних правовідносин» [104, с. 230].

Найбільш повна розробка концепції примату міжнародного права над національним при розгляді питання взаємодії та співвідношення цих правових систем представлена в роботах відомого австрійського правознавця Ганса Кельзена «Чиста теорія права» (1934 р.) та «Принципи міжнародного права»

(1952 р.). Г. Кельзен є родоначальником нормативістського напрямку, який отримав назву Віденської школи права та справив великий вплив на рішення питань про співвідношення систем міжнародного та внутрішньодержавного права, державного суверенітету, суб'єктів міжнародного права, сутності держави та ін.

У своїх роботах Г. Кельзен висуває положення про «ступінчасту структуру правопорядку». Юридичні норми розташовуються немовби по сходинках в порядку зростання конкретизації їх змісту. Останньою сходинкою є «індивідуальні» правові норми, під якими Г. Кельзен розуміє судові рішення чи розпорядження адміністрації за окремими конкретними справами. Першою сходинкою є норми міжнародного права, які стоять начебто над внутрішньодержавним правом у цілому. Г. Кельзен представляє всю правову систему як велику піраміду, на вершині якої знаходиться вища норма, яка називається «основною нормою» (*Grundnorm*), тобто основоположний принцип «*pacta sunt servanda*». На його думку, виходячи з вищезазначеної піраміди, спочатку особистість підпорядковується правопорядку державному та міжнародному. Далі ж державний правопорядок підкоряється міжнародному правопорядку [107, с. 60].

Таким чином, можна відзначити, що Г. Кельзен вніс великий внесок в розвиток теорії права, а також, зокрема, питань співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Розроблена ним концепція примату міжнародного права над національним стала великим досягненням у розвитку правової науки, враховуючи цінність права як досягнення людської цивілізації. Багато питань розробленої ним концепції успішно застосовуються в юридичній практиці, а також і в міжнародному житті.

Пізніше моністична концепція примату міжнародного права поширилася не тільки в теоретичних працях західних науковців, але й стала певним чином застосовуватися на практиці. Найбільш відомими послідовниками цієї теорії є відомі французькі юристи Ж. Ссель, Л. Ле Фюр і Ш. Руссо, швейцарський юрист П. Гугенхейм, австрійські юристи А. Фердросс

і Г. Брандвейнер, німецькі правники Е. Зауер і Д. Гунст. В основному, вони є послідовниками концепції Г. Кельзена.

У вітчизняній юридичній науці та, особливо, у правовій практиці до останнього часу дуже обережно говорилося про верховенство норм міжнародного права над національним правом. Панувала думка, згідно з якою міжнародне та внутрішньодержавне право розглядалися як самостійні та незалежні одна від одної системи права; при цьому виключалися як примат міжнародного права, так і примат національного права.

Приблизно в один і той же час разом із теорією примата внутрішньодержавного права над міжнародним, в міжнародно-правовій науці з'являється зовсім протилежна за своєю суттю дуалістична теорія, засновником якої вважається німецький юрист Г. Тріпель. Ця теорія розглядає питання взаємодії та співвідношення міжнародного та національного права й ґрунтується на тезі про самостійність кожної правової системи і незалежності їх один від одного. Подальшого розвитку вона набула також у визначних працях її прихильників, таких як Д. Анцилотті, Я. Броунлі, Р. А. Мюллерсон, Х. Штребель, Р. Редслоб, К. Струпп, В. Г. Буткевич та ін.

Взагалі ж дана теорія була сформульована і обґрунтована в фундаментальній монографії Г. Тріпеля «Міжнародне право та внутрішньодержавне право» (1899 р.). Але ще до виходу цієї роботи про самостійність міжнародної та внутрішньодержавної правових систем писав український вчений-правознавець В. П. Даневський. Розглядаючи питання про співвідношення міжнародного та національного права, він у своїй роботі «Посібник до вивчення історії та системи міжнародного права» (1892 р.) виходить з ідеї поєднання початку міжнародно-правового спілкування та початку державного суверенітету. В. П. Даневський пише: «Треба ще звернути увагу на взаємодію, яку надають один на одного вимоги і завдання міжнародного правового спілкування та початку державного суверенітету. Їх взаємодія доводиться тим, що вимоги, які виставляються інтересами міжнародного правового спілкування, призводять і до відповідних змін у

внутрішньому законодавстві держав (членів міжнародного союзу), а ці останні, впливаючи на міжнародні зносини, відбиваючись і заломлюючись в них, призводять до укладення міжнародних договорів і, взагалі, до відомих форм міжнародної організації, в яких виражені інтереси та ідеї, що становлять зміст відомих актів внутрішнього законодавства держав» [34, с. 15].

Інакше кажучи, поєднання початку міжнародно-правового спілкування і початку державного суверенітету обумовлює взаємодію міжнародного і внутрішньодержавного права. Слід підкреслити, що мова йде саме про взаємодію міжнародного і внутрішньодержавного права: тим самим, виключається як примат міжнародного права над внутрішньодержавним, так і примат внутрішньодержавного права над міжнародним. Особливо слід відзначити, що В. П. Даневський набагато глибше підійшов до питання стосовно взаємодії правових систем, адже теорії самостійності і незалежності міжнародної та внутрішньодержавної правових систем Г. Тріпеля та відомого італійського юриста-міжнародника Д. Анцилотті, які з'явилися пізніше на Заході, обмежувалися лише констатацією самостійної дії міжнародного і внутрішньодержавного права і не ставили ще питання про їх взаємодію в цілому.

Зокрема, Д. Анцилотті відзначав: «Міжнародне та внутрішньодержавне право є окремими правопорядками. Міжнародні норми формально не є похідними від норм внутрішньодержавних. Внутрішньодержавні ж норми не можуть бути обов'язковими в силу основної норми міжнародного правопорядку. Норми міжнародного права не можуть впливати на обов'язкову силу внутрішньодержавних норм, і навпаки. Неможливі конфлікти... між правом міжнародним і внутрішньодержавним. Міжнародне право може, однак, відсилати до внутрішнього законодавства, а останнє – до міжнародного права» [5, с. 66–67].

Розглядаючи міжнародне та внутрішньодержавне право як самостійні і незалежні одна від одної правові системи, представники цієї теорії розрізняють міжнародне і внутрішньодержавне право за регульованими ними

відносинами. Міжнародне право регулює відносини між державами як членами сім'ї народів, внутрішнє право регулює загальні правові відносини, які виникають всередині держави між громадянами або державою та громадянами.

Наступна відмінність між цими правовими системами дана теорія проводить за джерелами права. Джерелами міжнародного права вважають міжнародний звичай, правоутворюючі договори, укладені державами, а джерелом внутрішньодержавного права визнають звичай, який розвинувся в межах даної держави, і акти його законодавчої влади.

Отже, дуалістична теорія (концепція) ґрунтується на розмежуванні міжнародного і національного права, адже для реалізації міжнародного права необхідно сприяння внутрішньодержавного права. Моністичні ж концепції, навпаки, виходять зі з'єднання національного та міжнародного права в одну правову систему чи з приматом міжнародного права, чи з приматом національного права держави.

Таким чином, варто зауважити, що вищезазначені концепції до співвідношення національного та міжнародного права мають свої як переваги, так і недоліки. Якщо тільки на початку формулювання даних теорій їм приділялася увага лише опосередковано, то з плином часу вони стали мати визначний характер. Переживши лихо світових війн, найрізноманітніших катастроф та глобальних проблем, людство прагнуло віднайти дієвий механізм захисту, тобто, фактично, була нагальна проблема у створенні та офіційному затвердженні загальновизнаних принципів, норм і правил поведінки для усіх держав, яких би вони мали неодмінно дотримуватися, аби жити у мирі та злагоді.

Тому в 1945 році міжнародною спільнотою була створена універсальна політико-правова Організація Об'єднаних Націй (далі - ООН). Першочерговою задачею даної організації, згідно зі ст. 1 Статуту ООН, є підтримання міжнародного миру та безпеки. Саме з цією метою необхідно вживати ефективних заходів для запобігання та усунення загрози миру;

розвивати дружні відносини між націями на основі принципу рівноправності і самовизначення народів; здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем; бути центром для узгодження дій націй. Також при ООН був створений Міжнародний Суд, який має компетенцію в сфері вирішення спорів між державами [85].

Саме ООН наразі відіграє визначну роль у підтриманні світового порядку та розвитку міждержавного співробітництва. Цією організацією було створено також багато інших організацій (Міжнародний Суд, Генеральна Асамблея, ЮНЕСКО, Рада Безпеки тощо) та затверджено безліч міжнародних договорів. Одними з ключових таких угод є Загальна декларація прав людини, яка була прийнята 10 грудня 1948 року та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Ці обидва документи містять основні загальновизнані принципи та норми міжнародного права [41; 48]. До того ж не варто забувати і вже вищезгадану Віденську конвенцію про право міжнародних договорів, яка є основоположною угодою в регулюванні відносин між державами [19].

Необхідно відзначити, що існує багато держав, зокрема європейських, які власне у своїй конституції, окрім міжнародних договорів, прописують та чітко визначають загальновизнані міжнародні норми та принципи як неодмінну складову національного права.

Так, відповідно до ст. 9 Федерального конституційного закону Австрії від 10 листопада 1920 року «загальновизнані норми міжнародного права діють в якості складової частини федерального права» [50, с. 154]. Аналогічним є положення ст. 8 Конституції Португальської Республіки від 2 квітня 1976 року, де ще, окрім закріплення норм і принципів загального і звичаєвого міжнародного права як складової частини португальського права, вказується, що «норми міжнародних договорів, ратифіковані або схвалені належним чином, вступають в силу після офіційної публікації, та їх виконання стає обов'язковим для Португальської держави» [50, с. 581–582]. Загальновизнані норми та принципи закріплені також в положеннях Конституцій Молдови (ст.

8), Естонії (ст. 3), Ірландії (ст. 29), Азербайджану (ст. 10), Словенії (ст. 8), Угорщини (ст. 7), Румунії (ст. 10) тощо [49; 50].

Стаття 10 Конституції Італійської Республіки 1947 року чітко зазначає: «Правопорядок Італії узгоджується з загальновизнаними нормами міжнародного права» [50, с. 138]. Дане положення підтверджує пріоритет саме загальновизнаних норм міжнародного права над національним законодавством на рівні конституції.

Стаття 25 Конституції Федеративної Республіки Німеччини 1949 року свідчить: «Загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною права Федерації. Вони мають перевагу перед законами і безпосередньо породжують права і обов'язки для жителів федеральної території» [50, с. 110].

Згідно зі ст. 94 Конституції Королівства Нідерланди, діючі норми законів не застосовуються, якщо вони суперечать загальновизнаним нормативним положенням міжнародних договорів і актів міжнародних організацій, обов'язкових для всіх осіб. Тобто це ті норми, на які суб'єкти національного права можуть безпосередньо спиратися, в тому числі при захисті своїх прав в суді. Також у ст. 90 Конституції Нідерландів зазначено, що уряд повинен сприяти розвитку міжнародного правопорядку. З чого випливає, що політика Нідерландів безпосередньо слідує підтримці будь-якого міжнародного договору, за винятком одного застереження, яке вказано в пункті 3 статті 91 Конституції: «Будь-яке положення міжнародного договору, що вступає в протиріччя з Конституцією, повинно бути схвалено більшістю не менш як у дві треті голосів депутатів Генеральних штатів» [50, с. 264]. Виходячи з цих положень, можна зауважити, що міжнародні договори мають пріоритет навіть над Конституцією Нідерландів, адже вони можуть бути схвалені навіть через їх невідповідність нормам Основного Закону.

Зовсім протилежним, у порівнянні з Конституцією Нідерландів, є положення ст. 8 Конституції Республіки Білорусь 1994 року, в якій чітко вказано, що держава визнає пріоритет загальновизнаних принципів міжнародного права і забезпечує відповідність їм законодавства. Але при

цьому не допускається укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції [49, с. 26].

Цікавим є положення Конституції Аргентинської Республіки, в якій чітко прописано, що міжнародні договори мають таку ж вищу юридичну силу, як і Конституція. Так, відповідно до п. 22 ст. 75 Конституції Аргентини, міжнародні договори і конкордати (договори з Папою Римським) мають вищу юридичну силу по відношенню до внутрішніх законів. Міжнародні договори, прописані в Конституції (Американська декларація про права та обов'язки людини, Загальна декларація про права людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та ін.), мають юридичну силу, рівну конституційним нормам. Положення цих актів не скасовують норми Конституції, а лише доповнюють в ній права і гарантії. Інші договори та конвенції також можуть бути визнані конституційними, якщо наберуть необхідні 2/3 голосів від загального числа членів кожної палати [51, с. 315].

Отже, стає зрозуміло, що на практиці як міжнародне і національне право взаємодіятимуть між собою кожна держава вирішує самостійно. Але попри все сучасна практика все ж таки визнає, що верховенство (примат) міжнародного права над національним є необхідною умовою нормального міжнародного спілкування. Внутрішньодержавне право має відповідати міжнародним зобов'язанням держави. У разі суперечності верховенство (примат) має міжнародне право.

Безумовно, ні в однієї країни немає іншого вибору, іншої альтернативи, крім як участі у збереженні людства, у демократичній перебудові внутрішньодержавного, національного та світового суспільного і правового порядку, в зміцненні гарантій прав і свобод особистості. Саме геополітична ситуація в сучасному світі, загострення глобальних проблем людства, ставлять на сьогодні питання про загальне визнання верховенства права в міжнародній політиці, а це означає безумовне дотримання принципів і норм міжнародного права, перетворення міжнародного права в незамінний інструмент досягнення глобальних і загальних для всього людства цілей.

Зі сказаного випливає, що взаємозалежність міжнародної правової системи і внутрішньодержавних правових систем визначається саме в сучасному світі насамперед наявністю загальносоціальних цінностей, їх пріоритетом перед національними інтересами. Але вирішальною загальносоціальною цінністю є людська особистість, її права і свободи. Ці положення про природні і невід'ємні права людини стають загальноновизнаними, легалізуються, знаходять своє відображення і визнання в актах ООН і в міжнародно-правових угодах. З визнання прав і свобод людини випливають фактичні правовідносини, незалежно від того, визнаються ці права і свободи державою чи ні.

Варто погодитися з С. В. Черниченко, який зазначає: «Проблема співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права проявляється в ході внутрішньодержавної правотворчості і праворозуміння. З одного боку, держави прагнуть уникнути колізій між своїми міжнародно-правовими зобов'язаннями і власним правом, а з іншого боку – стимулювати розвиток свого права» [87, с. 329].

Тобто національне та міжнародне право – це дві автономні по відношенню одна до одної правові системи, які взаємопов'язані та які активно взаємодіють аж до проникнення норм міжнародного права в національне право і навпаки, де норми міжнародного права імплементуються (вводяться) в національну правову систему. Держава може діяти в міжнародних відносинах тільки через систему своїх органів і посадових осіб. Міжнародне право накладає зобов'язання на державу в цілому, а національне право регулює, як ці зобов'язання будуть виконуватися. Взаємодія міжнародного і національного права відбувається через ті суспільні відносини, де об'єкт регулювання є загальним для обох сторін [31, с. 93].

З іншого боку є також сучасні європейські правники, які не бачать актуальності та важливості у сперечанні між прихильниками двох теорій. Наприклад, польський науковець А. Васильковський, замість вибору якоїсь однієї теорії, пропонує шукати зовсім інше вирішення проблеми, яке буде

засноване саме на взаємодії обох правових систем, особливо при постійному світовому розвитку та різноманітних змінах суспільного життя. Але попри це вчений все ж таки визнає, що моністична теорія на сучасному етапі розвитку людства є кращим варіантом, ніж дуалізм [100, с. 32].

Можна погодитися з тим, що характерна риса сучасного міжнародного права дійсно полягає в тому, що здійснення ним своїх функцій можливе лише при все більш тісній взаємодії з національним законодавством держав. З іншого боку, нормальне функціонування національних правових систем залежить від взаємодії з міжнародним правом. Поглиблення взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права носить характер об'єктивної закономірності, яка відображає більш загальну закономірність – поглиблення взаємодії національного суспільства зі світовим співтовариством [58, с. 255]. Дотримання принципів міжнародного права в сучасному світі є способом державного існування, який гарантує кожній державі економічну, політичну, військову безпеку та відповідає національним інтересам будь-якої держави.

Виходячи з досліджень сучасної міжнародної науки, можна стверджувати про певну еволюцію доктринальних підходів співвідношення національного та міжнародного права. За останні часи з'явилося багато нових концепцій співвідношення міжнародного та національного права, таких як «помірний монізм», «діалектичний дуалізм», «стриманий дуалізм», «радикальний дуалізм», «радикальний монізм», «помірний дуалізм», теорія «координації» тощо. Зрозуміти сутність таких теорій буває дуже складно, адже вони дуже тісно переплітаються між собою, тому визначити, якої саме концепції дотримується певна держава, інколи буває неможливо [97, с. 25].

Так, беручи до уваги аналіз конституцій ряду держав, необхідно зазначити, що моністичних концепцій дотримується переважна більшість держав системи континентального права, а також деякі держави інших правових сімей (наприклад, Японія, США). Виходячи з цього, у таких державах міжнародне та національне право існують у єдності та взаємодії, а норми міжнародних договорів, які є інкорпорованими або ратифікованими у

внутрішнє законодавство, стають джерелами національного права. До того ж конституції деяких держав навіть прямо визначають місце міжнародних договорів в ієрархії джерел права (наприклад, ст. 87 Конституції Польської Республіки) [50, с. 730]. Тут доречно відмітити Нідерланди, яка наразі дотримується концепції радикального монізму. Саме цю державу більшість дослідників вважають «наймоністичною» державою у світі, чому саме вже було зазначено раніше.

Дуалістична ж теорія наразі поширена серед держав, які відносяться здебільшого до сім'ї загального права, серед правових систем Скандинавських країн, також зустрічається в деяких країнах системи континентального права. Відповідно до дуалізму, положення міжнародного права мають бути трансформовані у національне законодавство за допомогою спеціального нормативно-правового акту, який саме і вводить міжнародні норми у правові системи. Тобто у таких державах міжнародний договір, як правило, за своїм статусом є однаковим за юридичною силою з нормативно-правовим актом, яким норми міжнародного договору і були введені у внутрішнє законодавство. Таким чином, міжнародні договори самі по собі не визнаються джерелом національного права [47, с. 4]. «Найдуалістичною» державою наразі вважається Великобританія саме через складний процес трансформації норм міжнародного права у національне, адже у цій державі у міжнародно-правовому відношенні договір стає чинним, якщо він ратифікований королевою і вступив в силу, проте у внутрішньодержавному плані він непридатний, поки не буде прийнятий акт парламенту, що надає йому дію у внутрішньодержавній сфері.

Україна ж історично відноситься до континентальної правової сім'ї, у якій міжнародні норми і принципи, як правило, закріплюються у конституціях держав, а міжнародні договори, зазвичай, є складовою частиною та джерелами національного права. Але, враховуючи довгий час дотримання Україною дуалістичної концепції дії міжнародного права, на відміну від багатьох інших європейських держав тієї ж романо-германської правової сім'ї, на сьогодні

дуже складно дати відповідь на питання, якого ж тепер підходу дотримується наша держава. Попри те, що більшість сучасних українських правників наразі відносять Україну до держав, які застосовують моністичну модель (що фактично є справедливим твердженням), є й деякі інші вчені, які дотримуються дуалістичної доктрини. Тобто можна зазначити, що українські науковці не мають єдиної думки стосовно цієї проблеми. Таке явище пов'язано передусім тим, що внутрішнє законодавство колишнього СРСР та, як наслідок, – республік, що входили до його складу (серед яких, звичайно, була й Україна), розвивалося за своїми принципами, серед яких не було місця принципу, який забезпечував би дію норм міжнародного права та їх пріоритет перед національним правом.

Основні складнощі до того ж викликані тим, що Україна, як і деякі інші держави, питання про юридичну силу міжнародних договорів, їх місце в ієрархії джерел права у власній Конституції чітко не визначає. Крім того у положеннях Основного Закону України не врегульовано питання загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, вони прописані лише у сфері зовнішньополітичної діяльності (ст. 18 Конституції України), а це ще суттєвіше ускладнює місце норм міжнародного права в правовій системі України [54].

Варто додати, що міжнародне право не визначає, яка концепція краще, монізм або дуалізм, адже це питання кожна держава вирішує сама, відповідно до своїх правових традицій. Міжнародне право вимагає тільки того, щоб його правил дотримувалися, а держави можуть вільно вирішувати, яким саме чином вони хочуть дотримуватися цих правил і робити їх обов'язковими для своїх громадян. І моністичні, і дуалістичні держави можуть дотримуватися міжнародного права, але перші, все ж таки, менше піддаються ризику порушення міжнародних правил.

Необхідно зауважити, що на даний момент на конституційне законодавство поступово посилюється вплив міжнародних договорів і норм, адже процес інтернаціоналізації конституційного права набуває все більших

обертів. Більшість держав намагаються змінити власні національні системи шляхом імплементації міжнародних норм у внутрішнє право, корегують Конституції відповідно до усталених міжнародних стандартів, адже виконання загально визнаних норм і принципів міжнародного права є обов'язковою умовою для вступу до різних організацій та союзів, для підписання договорів та угод між державами усього світу. Деякі ж інші держави й наразі дотримуються певних власних концепцій співвідношення міжнародного та національного права, признаючи при цьому, навпаки, пріоритет норм внутрішнього права над міжнародними нормами (здебільшого держави Латинської Америки, Африки) [17, с. 292].

Отже, беручи до уваги сьогоденні реалії, виділити якийсь один оптимальний підхід до співвідношення міжнародного та національного права, якої б дотримувалися усі держави світу, неможливо. Це насамперед пов'язано з їх рівнем правової культури та різним сприйняттям норм міжнародного права як складової частини національного права. Але, попри все, на законодавчому рівні багатьох держав відбуваються певні зміни, які ж, звичайно, мають на меті повне та чітке регулювання місця міжнародних норм у внутрішньому праві.

Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що сучасна доктрина схиляється до синтезу обох концепцій, виділяючи при цьому примат норм міжнародного права. Водночас сутність та важливість національного права ніяким чином не принижується. Навпаки, національні правові системи роблять помітний вплив на міжнародну правову систему. Національне законодавство, будучи однією з найважливіших форм правотворчої діяльності держав-суб'єктів міжнародного права, має великий вплив на міжнародне право. Завдяки йому створюються нові норми міжнародного права, поглиблюється їх зміст, розширюється сфера дії, усуваються застарілі інститути та норми з міжнародного права. До того ж навіть сьогодні національне право в ряді держав превалює над нормами міжнародного права.

Необхідно додати, що взаємозв'язок міжнародного і національного права – це об'єктивно існуюча залежність міжнародної та

внутрішньодержавної правових систем, обумовлена їх правовою природою і призначенням в сучасному взаємозалежному світі.

Іноді можна почути про стирання кордонів між міжнародним правом і правом окремих держав, про відмирання суверенітету держав, тут не можна не погодитися з думкою І. І. Лукашука, який відзначає: «Грань між міжнародним і національним законодавством не стирається, оскільки це призвело б до порушення їх нормального функціонування. У кожній з цих правових систем своя природа, своя сфера дії, свій об'єкт регулювання і свій механізм дії. Відбувається поглиблення взаємодії двох правових систем, а не стирання кордонів між ними. Це підтверджується і досвідом найбільш розвиненої інтеграції в рамках Європейського Союзу» [58, с. 259].

З огляду на проаналізоване, в результаті якого визначилися основні теоретичні підходи, проблемні питання взаємодії двох різних правових систем, з урахуванням наукових розробок різноманітних вчених, можна констатувати, що, враховуючи сьогоденні реалії, не можна відривати одну систему від іншої, необхідно враховувати їх взаємодію. Термін взаємодія в даному випадку позначає таку форму взаємин, при якій кожна з систем не замінює, не підміняє і не поглинає іншу, не має характеру панування і підпорядкування, а сприяє функціонуванню кожної.

Взаємодія міжнародного та національного права є тривалим процесом, формування якого відбувається і зараз. Правові системи сучасного світового співтовариства не існують ізольовано, вони постійно взаємодіють між собою, взаємно збагачуючи одна одну. Це насамперед дозволяє оцінити власний досвід правового життя, дає можливість розвивати, удосконалюючи окремі елементи своєї правової системи, наповнюючи їх новим змістом, особливо на тлі інтеграційних процесів в умовах глобалізації, адже процеси, що відбуваються в сучасному світі в праві, роблять необхідним розширення горизонтів праворозуміння.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок про те, що існуючі теоретичні підходи до співвідношення міжнародного і

національного права виходять з практичного досвіду держав, а також історичного аспекту людства в цілому. На сьогодні неможливо виділити якусь одну певну концепцію, якої дотримуються держави у всьому світі. Таке явище насамперед пояснюється складністю застосування міжнародного права на практиці у внутрішньодержавній сфері. Тому кожна держава самостійно вибирає ту концепцію, яку вважає більш прийнятною, особливо в теперішні часи, коли інтернаціоналізація економічних, соціальних, культурних, політичних та інших зв'язків тягне за собою зростання ролі саме міжнародного права.

Висновки до Розділу 1

Отже, міжнародне і національне право – це дві самостійні правові системи, які регулюють суспільні відносини, але в жодному разі не існують ізольовано одна від одної. Сама суть міжнародного права виходить з того, щоб у всьому світі був мир, спокій, цивілізація і загальне щастя, а домагатися цього необхідно шляхом вдосконалення і взаємодії обох правових систем, адже саме міжнародне право відіграє важливу роль у формуванні національного законодавства.

Співвідношення та взаємодія вищезазначених правових систем обумовлені історичним аспектом. Довгий шлях взаємозв'язку міжнародного і національного права до цього дня перебуває на стадії формування, не дивлячись на те, що теорії співвідношення були сформовані ще в період XIX століття.

Традиційно в науці міжнародного права виділяють дві основні теорії до співвідношення міжнародного і національного права – моністична та дуалістична. У свою чергу, представники теорії монізму поділяються на дві окремі групи: прихильники примату внутрішньодержавного права та прихильники примату міжнародного права.

Теоретичні підходи до співвідношення міжнародного та національного права на сьогодні змінюються, набуваючи все більш змішаний характер. Були проаналізовані доктринальні підходи й концепції співвідношення правових систем, у яких було виявлено, яке місце в системі права займають міжнародні норми.

Наразі неможливо стверджувати про повне домінування якоїсь певної концепції, навпаки, сучасна доктрина схиляється до їх синтезу, адже не можна відривати одну систему від іншої, необхідно досліджувати конкретні механізми взаємодії обох правових систем та робити наголос на практичних аспектах забезпечення виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань.

Хотілося б відзначити, що взаємодія міжнародного і національного права – це механізм, який до цього дня, остаточно не приведений в дію, і для його чіткого, налагодженого і правомірного регулювання необхідна взаємодія не тільки з боку держав, а й з боку всієї міжнародної спільноти.

Приналежність України до певної з концепцій на сьогодні точно не визначена, вітчизняні науковці не мають єдиної думки з цього приводу. Місце норм міжнародного права, їх пріоритет в правовій системі України є нечітким та невизначеним остаточно, що провокує існування колізій між нормами міжнародного права та законодавства України.

Держави змінюють свою правову систему виходячи з особливостей свого існування, політики й усталеним міжнародним стандартам. Тож можна зауважити, що на сьогодні не існує ідеального підходу, який був би максимально ефективним для всіх держав. Але все ж таки можна стверджувати, що відбувається поступове посилення позицій міжнародного права у внутрішніх правових системах держав, про що свідчить закріплення пріоритету норм міжнародного права щодо норм національного права у конституціях значної кількості держав, адже саме такий вектор світового розвитку є необхідним у сучасних умовах.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМ ВЗАЄМОДІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

2.1 Способи узгодження норм конституційного та міжнародного права

Як вже було зазначено раніше, багато прихильників дуалістичної і моністичної теорій фактично підійшли до єдиного розуміння проблеми співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права як двох різнопорядкових, але тісно взаємодіючих правових конструкцій, які певним чином співвідносяться між собою. Обидві ці концепції в їх сучасній інтерпретації визнають можливість і необхідність взаємодії міжнародного і національного права як самостійних систем в процесі регулювання кола суспільних відносин, який неухильно розширюється. У цих умовах найбільшу актуальність і практичну значимість набуває проблема визначення основних параметрів механізму такої взаємодії, так як відносно цього питання і в міжнародно-правовій доктрині, і в рамках юридичної практики все ще зберігаються значні розбіжності в поглядах.

Варто зауважити, що держави виступають в нормотворчих процесах як творці одночасно і внутрішньодержавних, і міжнародно-правових норм. Саме ця обставина обумовлює змістовну узгодженість даних правил поведінки, дозволяє їм об'єднуватися в правозастосовні комплекси і регулювати однооб'єктні суспільні відносини. При цьому міжнародні та національні правові норми не утворюють нової системної конструкції, а залишаються частиною своїх власних систем права, що вступають один з одним в певну функціональну взаємодію.

У разі, коли метою такої взаємодії є регулювання відносин між суб'єктами національного права однієї або декількох держав, виникає

питання: в якій якості міжнародні правові норми будуть діяти в національній правовій системі та за допомогою якого юридичного механізму буде забезпечуватися їх узгодженість з нормами внутрішньодержавного (насамперед конституційного) права певної держави?

Виходячи з юридичної літератури, можна стверджувати, що наразі немає загальноприйнятого єдиного терміна, яким би позначався процес використання національним правом норм міжнародного права. Найчастіше такий процес визначається як «способи узгодження міжнародного та національного (або конституційного) права». Але різні науковці мають власні думки щодо цього явища. Так, Ю. А. Тихомиров вищезазначений процес визначає як «способи впливу міжнародно-правових актів на національні правові системи» [89, с. 56], Є. Т. Усенко – «способи або засоби надання міжнародно-правовим нормам сили внутрішньодержавної дії» [92, с. 27]. Тобто, фактично сутність таких визначень є однаковою, тому основні розбіжності існують зовсім не в цьому.

Основні питання викликані тим, що немає єдиного розуміння самих таких способів (шляхів, методів, засобів), за допомогою яких безпосередньо відбувається «входження» міжнародних норм у внутрішньодержавне право, адже міжнародна норма може діяти в сфері національного права тільки через і за допомогою національного права. Для включення міжнародних норм права у внутрішньодержавне та їх узгодження законодавець вживає низку заходів, які є дуже різними.

Найбільш поширеним поняттям, що відбиває фактичну реалізацію міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні та конкретний спосіб включення міжнародно-правових норм в національну правову систему, є поняття «імплементация». До того ж у науковому обігу поряд з імплементацией під реалізацією міжнародно-правових зобов'язань використовуються також такі терміни як трансформація, інкорпорація, рецепція, відсилання, застосування, виконання, адаптація, легітимація тощо.

Варто зауважити, що попри це, кожен науковець пропонує свою власну класифікацію засобів узгодження національного та міжнародного права. Так, Р. А. Мюллерсон виділяє такі способи, як імплементація, інкорпорація та відсилання, С. В. Черниченко – трансформація та інкорпорація, А. С. Гавердовський – імплементація, рецепція, відсилання та інкорпорація, І. І. Лукашук – імплементація, рецепція, гармонізація, адаптація, уніфікація, О. В. Задорожній – трансформація, рецепція, відсилання, інкорпорація, В. В. Гаврилов – імплементація, інкорпорація, трансформація, О. Ф. Скакун – гармонізація, уніфікація, адаптація, апроксимація тощо [21, с. 51].

Даний перелік деякі автори розширюють, вносячи в них, поряд із вищезазначеними, такі способи, як перетворення, трансплантація, ратифікація, створення спеціального правового режиму, ціннісна орієнтація, пряма та бланкетна рецепція, паралельна правотворчість, скасування внутрішньодержавних актів, що суперечать міжнародним та ін. Тобто можна зауважити, що така кількість способів узгодження норм національного та міжнародного права підкреслює достатню складність та різносторонність даного явища. До того ж у науковій літературі також немає єдиного підходу з приводу сутнісного змісту зазначених термінів, адже часом, одне поняття підміняється іншим.

Виходячи з вищевикладеного, доцільним вбачається розглянути та охарактеризувати ці способи. При цьому серед них насамперед необхідно детальніше визначити сутність найбільш вживаних засобів (концепцій, теорій), а саме трансформацію, інкорпорацію та, звичайно ж, імплементацію, так як багато з вищезазначених способів (методів) є фактично їх складовою частиною.

Тож перший засіб, який необхідно розглянути, – це трансформація норм міжнародного права. В юридичній літературі термін «трансформація» розуміється по-різному: як узагальнююче поняття, яке включає в себе безліч різних способів узгодження міжнародних норм з внутрішньодержавним правом, і як окремий, самостійний спосіб (прийом) такого узгодження. Обидві

позиції широко представлені різними авторами. Наприклад, В. Г. Буткевич визначає його як один із способів процесу зближення національного права до міжнародного, суть якого полягає у виданні нормативного правового акта, який перетворює норму міжнародного права у внутрішньодержавну, зазначаючи при цьому: «трансформацію варто розглядати, насамперед, як юридичну форму зв'язку двох систем» [14, с. 256]. Є. Т. Усенко навпаки під трансформацією розуміє всю сукупність «способів здійснення міжнародних зобов'язань держави за допомогою видання нею національних правових актів» [92, с. 16]. Трохи по-іншому даний термін розуміє Г. В. Ігнатенко, який зазначає, що під «трансформацією слід розуміти акти держави, що мають силу для суб'єктів внутрішньодержавного права, що встановлюють їх права та обов'язки відповідно до міжнародного зобов'язання даної держави» [44, с. 81].

Взагалі ж своїм зародженням і розвитком теорія трансформації зобов'язана дуалістичному підходу до проблеми співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Як і дуалізм, вона базується на затвердженні самостійного існування і роздільного функціонування цих двох систем права.

Сутність теорії трансформації, на думку Є. Т. Усенка, полягає в тому, що застосування норм міжнародного права в рамках внутрішнього правопорядку конкретної держави можливо тільки в разі надання таким міжнародно-правовим нормам сили національного права за допомогою видання того або іншого внутрішньодержавного правового акта. Для того щоб правило, яке представляє собою норму міжнародного права, отримало юридичну силу в межах дії національного права, воно має набути сили національної правової норми. Це можна зробити тільки видавши відповідний національно-правовий акт. В такому розумінні трансформація є самостійний спосіб перекладу міжнародних правових норм в національне право [92, с. 15].

Офіційне юридичне відтворення може виражатися в різних юридичних актах: законах, міжурядових угодах, ратифікації, відсиланнях, застереженнях тощо. Тому трансформацію складає набір юридичних засобів, які дозволяють

використання в державі норм міжнародного права, в основі яких знову лежить нормативний правовий акт. Цю сукупність можна розглядати як правовий механізм трансформації. Отже, сутність способу трансформації полягає в тому, що використання національним правом норм міжнародного права відбувається шляхом видання державою відповідного нормативного правового акта.

До того ж Є. Т. Усенко виділяє два види трансформації: генеральну (загальну) і спеціальну. При генеральній трансформації для вирішення питання про проникнення міжнародного права у внутрішньодержавне створюється загальна конституційна норма, свого роду правова основа для більш тісної взаємодії двох систем права і одночасно для здійснення впливу міжнародного права на національне право. Загальна норма надає міжнародно-правовим нормам силу внутрішньодержавної дії. «Спеціальна трансформація полягає в наданні державою конкретним нормам міжнародного права сили внутрішньодержавної дії шляхом їх текстуального відтворення в національному законі або включення в нього положень, адаптованих до національного права, або шляхом законодавчого вираження згоди на їх застосування іншим способом» [92, с. 16–17].

Натомість С. В. Черниченко розуміє спосіб трансформації як процес приведення державою свого національного (внутрішнього) права у відповідність до міжнародних норм. До того ж трансформацію він поділяє на автоматичну та неавтоматичну, де для останньої характерним є прийняття спеціального нормативного правового акта, який би і вводив у дію міжнародні норми. Попри те, що науковець також визначає дві форми трансформації – фактичну та юридичну, а з-поміж другої виділяє ще декілька видів (відсилання, адаптація, автоматична та індивідуальна інкорпорація, легітимація), все одно він вважає сам термін «трансформація» умовним, тобто таким, який не позначає будь-яких перетворень та змін норм міжнародного права в національне, «оскільки відповідні норми міжнародного права продовжують діяти в сфері міждержавній і після трансформації...» [96, с. 26].

Цієї ж позиції дотримуються й інші вчені. Наприклад, Г. В. Ігнатенко, вважає, що «при трансформації не відбувається "переміщення" компонентів однієї системи в іншу або "перетворення" міжнародно-правових актів і норм у національно-правову» [44, с. 75]. Уразливість теорії трансформації, як видається Р. А. Мюллерсону, добре видно при порівнянні відсилання до норм міжнародного права (яка, за твердженням прихильників теорії трансформації, «перетворює» норми міжнародного права в норми національного права) з колізійним відсиланням до національного права [66, с. 82].

Доцільно зауважити, що терміном «трансформація» (саме слово трансформація виникло від піздньолатинського «transformatio», що означає «перетворення») не тільки назвати усі способи узгодження міжнародних та національних норм, а й взагалі визначити такий процес узгодження міжнародних норм з національним законодавством, не є цілком правильно, бо як і прихильники даного явища говорять про його «умовність», так і противники піддають його ґрунтовній критиці. Так, за словами В. М. Аверкова, якщо дотримуватися такого розуміння терміну, то норми міжнародного договору за допомогою так званих трансформаційних норм повинні перетворитися в норми іншого порядку – в норми національного законодавства. І, як наслідок цього, міжнародний договір повинен втратити свою «міжнародність» і бути включеним в національну правову систему, а також стати джерелом національного законодавства, при цьому залишаючись і нормою міжнародного права. Однак міжнародне право за своєю суттю є міждержавним правом, тобто очевидна неможливість такої трансформації. Міжнародний договір не може зникнути зі сфери міжнародного права внаслідок його перетворення за волевиявленням однієї з держав-учасників в національний акт [2, с. 74].

Але принцип верховенства державної влади не означає, що в рамках кордонів відповідної держави може діяти тільки один правовий регулятор, тобто національне право. Суть проблеми, полягає не в тому, що міжнародно-правова норма в силу своєї природи і призначення не в змозі виступати в якості

регулятора відносин на внутрішньодержавному рівні, як це стверджують представники теорії «трансформації», а в тому, допускає або не допускає відповідна держава її дію в такій якості. Тому міжнародні правові акти і звичаї здатні виступати в якості джерел норм, безпосередньо регулюють відносини між національно-правовими суб'єктами різних держав або навіть однієї країни в тих випадках, коли це санкціоновано відповідною державою.

Отже, підсумовуючи, варто виділити дуже вдалі твердження В. В. Гаврилова, який бачить сутність та зміст теорії трансформації в наступному:

1) міжнародне та внутрішньодержавне право – це два різних правопорядки, тому перше не може бути безпосереднім регулятором відносин у сфері дії другого;

2) для надання нормам міжнародного права юридичної сили всередині держави вони повинні бути трансформовані в норми національного права (іншими словами, придбати силу норм внутрішньодержавного права);

3) процедура трансформації характерна для всіх випадків і способів приведення в дію норм міжнародного права всередині держави, а проведення трансформації опосередковується виданням відповідного «трансформаційного» національно-правового акта [28, с. 144].

Таким чином, трансформація в процесі здійснення норм міжнародного права всередині держави не відбувається, та й не може відбуватися в силу самостійності і фактичної незалежності систем міжнародного і внутрішньодержавного права одна від одної. Саме тому прихильники даної концепції змушені постійно заявляти про умовність і неточність самого терміна «трансформація».

Іншим, не менш цікавим та важливим засобом узгодження норм національного та міжнародного права, є інкорпорація. На відміну від представників трансформації, прихильники інкорпорації вважають, що міжнародно-правові норми стають частиною національного права (законодавства) певної держави автоматично, без видання будь-яких внутрішньодержавних нормативних правових актів.

Доктрина інкорпорації зародилася в практиці англійських судів XVIII–XIX ст. і спочатку поширювалася тільки на дію міжнародних звичаєвих норм у правовій системі Великобританії. Англійський юрист В. Блекстон охарактеризував її зміст в своїй фундаментальній праці «Коментарі до англійських законів» таким чином: «Право народів вважається частиною права держави» [98, с. 23]. При цьому, однак, щодо застосування міжнародних договірних норм, то в такому випадку вже використовувалася концепція трансформації.

Однією з перших держав, що сприйняли ідеї доктрини інкорпорації на законодавчому рівні, стали Сполучені Штати Америки. У розділі 2 статті VI Конституції США 1787 року знайшло закріплення положення такого змісту: «Ця Конституція і закони Сполучених Штатів, які приймаються на її виконання, та всі договори, які укладені або будуть укладені владою Сполучених Штатів, стають верховним правом країни; і судді в кожному зі штатів зобов'язані слідувати цьому праву, якими би не були положення Конституції або законів будь-якого із штатів» [51, с. 35].

До числа держав, які проголосили загальновизнані норми міжнародного права частиною права країни, відноситься дуже багато інших держав, зокрема, Німеччина, Португалія, Австрія, Греція. Так, наприклад, згідно з п. 1 ст. 28 Конституції Греції 1975 року «загальноприйняті норми міжнародного права, а також міжнародні угоди з моменту їх ратифікації законом і набрання ними чинності, відповідно до положень самої міжнародної угоди, є невід'ємною частиною внутрішнього грецького права і мають пріоритет перед будь-яким таким, що суперечить їм положенням закону» [50, с. 440].

Інші ж країни оголосили лише норми міжнародних договорів частиною свого внутрішнього законодавства, а про загальновизнані норми та принципи міжнародного права у конституціях таких держав нічого не зазначено. Так, відповідно до ч. 1 ст. 96 Конституції Королівства Іспанія 1978 р. «укладені відповідно до закону та офіційно опубліковані в Іспанії міжнародні договори складають частину її внутрішнього законодавства» [50, с. 475].

Аналогічне положення присутнє і в ст. 9 Конституції України, де вказано, що лише «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». При цьому нічого не сказано про місце загальновизнаних норм та принципів міжнародного права, про те, складають вони частину внутрішнього права, чи ні. Вони, звичайно, певним чином зачіпаються у ст. 18 Конституції, але вони відносяться лише до сфери зовнішньоекономічної діяльності [54].

Можна зауважити, що в основі концепції інкорпорації лежить моністичний підхід до проблеми співвідношення міжнародних і національних правових норм, а її суть зводиться до оголошення міжнародного права цілком і без зміни його природи складовою частиною внутрішнього права. Як зазначає В. В. Гаврилов, сутність та зміст інкорпорації, на відміну від трансформації, полягає у наступному:

1) по-перше, міжнародне та внутрішньодержавне право являють собою дві взаємоузгоджені системи права, тому перше може бути складовою частиною другого;

2) міжнародні договори і (або) норми міжнародного права стають частиною національного права (законодавства) відповідної держави повністю, без необхідності видання будь-яких додаткових внутрішніх правових актів [28, с. 146].

Додатково варто відзначити, що для міжнародного та національного права дійсно характерна значна змістовна і функціональна узгодженість. Однак не слід забувати і про те, що ці системи права істотно відрізняються одна від одної не тільки за змістом і джерелами правових норм, а й за способами їх створення і реалізації на практиці. У них різна природа, сфера дії, призначення, в силу чого вони об'єктивно не можуть бути або ставати частиною один одного. Викладене дозволяє зробити висновок, що норми міжнародного права у будь-якому разі залишатимуться міжнародними навіть тоді, коли вони проголошуються частиною внутрішнього права країни або її законодавства.

Досить показовою у цьому сенсі є думка німецького юриста Д. Раушнінга, який, коментуючи положення вже неодноразово згадуваної ст. 25 Конституції Федеративної Республіки Німеччини, де серед іншого вказано, що «загальновизнані норми міжнародного права є складовою частиною права Федерації» [50, с. 110], робить наголос на тому, що дана фраза свідчить не про те, що міжнародні норми стають нормами національного права (як може здатися на перший погляд), а про те, що Конституція просто наказує застосовувати такі норми в рамках національної системи Німеччини, при цьому вони як були раніше, є наразі, так і надалі будуть чисто міжнародними нормами [79, с. 279].

Іншими словами, можна говорити про неправильність юридичних формулювань, які не тільки не відповідають фактичній ситуації, але і не здатні на неї вплинути, так як самостійність систем міжнародного і національного права – об'єктивний і очевидний факт, який неможливо змінити навіть за допомогою нормативних приписів конституційного рівня.

Як слушно зауважує В. В. Гаврилов: «В рамках концепції інкорпорації не робиться відмінностей між міжнародними правовими нормами, призначеними для регулювання відносин, що виникають всередині держави, і відносин, що виходять за межі її рамок. Внаслідок цього частиною національного права оголошуються як міжнародні правові акти, що встановлюють, наприклад, порядок захисту прав на інтелектуальну власність, так і договори, що визначають, наприклад, статус космічного простору, хоча відмінності і в змісті, і в призначенні таких актів очевидні» [29, с. 66]. Наведене твердження певним чином стосується й України.

Ще одним суттєвим недоліком концепції інкорпорації є те, що при оголошенні міжнародних правових норм частиною права держави виникає цілий ряд проблем «технічного» характеру, які також не отримали однакового і вичерпного рішення в доктрині, законодавстві та правозастосовній практиці відповідних держав. Ці проблеми, зокрема, торкаються питань про юридичну силу міжнародних договорів, що вступають в протиріччя з положеннями

прийнятих пізніше національних правових актів, а також про співвідношення норм міжнародних договорів, укладених від імені держави різними його органами, з нормами національного права різного рівня. У федеративних державах до цих проблем додаються також питання визначення місця міжнародних договорів в системі федеральних нормативно-правових актів та актів суб'єктів федерації, які перебувають в певному ієрархічному співвідношенні один з одним.

Отже, беручи до уваги недоліки обох засобів узгодження норм конституційного та міжнародного права, а саме трансформації та інкорпорації, де у першому зазначається про трансформацію міжнародних норм, якої безпосередньо не відбувається, а в іншому навпаки відбувається фактичне стирання кордонів між обома правовими системами без урахування особливостей кожної з них, є доцільним детально проаналізувати третій, найпоширеніший засіб – імплементацію (від англ. implementation, тобто «здійснення», «виконання», «наповнення») норм міжнародного права, адже саме в цій концепції успішно долається більшість із вищезазначених проблем і неточностей.

Актуальність названого явища неодноразово відзначалася в юридичній літературі, зокрема, вказувалося на те, що питання імплементації являють собою головну, фундаментальну проблему взаємодії міжнародного і національного права, вони завжди були і залишаються одними з складних і неоднозначно розв'язуваних [44, с. 74].

Термін імплементація був розроблений в міжнародному праві і набув широкого поширення в численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН у багатьох міжнародних конвенціях і договорах. У найширшому сенсі слова імплементація норм міжнародного права є ніщо інше як процес в ході якого відповідні суб'єкти, яким адресована норма, діють відповідно до її положень. Нерідко з боку держав потрібне прийняття додаткових правових та організаційних заходів для всебічного і повного здійснення норм міжнародного права.

Тож імплементація пов'язана насамперед з реалізацією міжнародних норм у національному праві. Але такий зв'язок розуміється по-різному, тому й існують різноманітні тлумачення даного явища. Так само як і трансформація вона розуміється і як сукупність усіх способів узгодження норм міжнародного та національного права, і як окремий спосіб такого узгодження.

Концепція імплементації, як і концепція трансформації, ґрунтується на твердженні про самостійність систем міжнародного і внутрішньодержавного права. Однак сутність процесу узгодження цих нормативних утворень визначається в даному випадку по-іншому. Теорія імплементації розглядає його не як сукупність різних засобів юридичної техніки, що мають на меті наділення норм міжнародного права силою норм права національного, а як комплекс заходів, спрямованих на визнання юридичної сили та організаційне забезпечення здійснення міжнародно-правових норм всередині держави. Причому ці заходи можуть відрізнятися один від одного в залежності від виду норм, а також предмета і кінцевої мети міжнародно-правового регулювання.

Іншими словами, відповідно до теорії імплементації, підсумком узгодження стає не перетворення норм міжнародного права в національні правові норми (трансформація), не оголошення їх частиною внутрішнього права (інкорпорація), а наділення перших здатністю діяти в своїй власній якості в правовій системі відповідної держави з її дозволу (санкції) та не без її допомоги.

У міжнародній доктрині існує розмаїття певних різних визначень імплементації. Наприклад, А. С. Гавердовський сприймає внутрідержавно-правову імплементацію (саме так він її називає) як «цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, що вживається індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань». «Імплементаційні заходи правового характеру, – зазначає автор, – в ряді випадків є необхідною передумовою, первинною стадією

фактичної реалізації загальних і програмних норм міжнародного права, засобом їх перетворення в норми спеціальні (конкретні)» [26, с. 62].

Ю. А. Тихомиров імплементацию міжнародних норм пов'язує з такою процедурою, як ратифікація (схвалення, приєднання). Однак термін «імплементация» в даному випадку вимагає більш глибокого обґрунтування, так як в більшості випадків розуміється як збірне поняття, у тому числі кілька способів перекладу міжнародних норм права у внутрішньодержавне право [88, с. 10].

Концепція імплементации виходить з того, що зв'язок міжнародного і внутрішньодержавного права є необхідним юридичним зв'язком. Вона обумовлена специфікою міжнародних правових норм, застосування яких в більшості випадків неможливо без допомоги норм національного права. Тому, як зазначав В. В. Гаврилов, «суть допомоги національного права міжнародному праву полягає перш за все у визначенні тих державних органів і посадових осіб, які будуть забезпечувати на практиці виконання положень конкретного міжнародно-правового акта або норми, а також у забезпеченні внутрішньодержавної нормативної основи функціонування і взаємодії даних суб'єктів. Це особливо актуально в тих випадках, коли предметом міжнародно-правового регулювання стають міждержавні відносини політичного і економічного характеру» [29, с. 68].

Р. А. Мюллерсон, використовуючи термін «національно-правова імплементация», відзначав, що ще однією особливістю міжнародного права, яка зумовлює необхідність надання допомоги його нормам з боку норм національного права, є та обставина, що в міжнародно-правових нормах «часто містяться положення, що мають за кінцеву мету регулювання не відносин між державами (регулювання відносин між самими державами є засобом для досягнення кінцевої мети), а відносин за участю суб'єктів національного права. Так як такі положення реалізуються в діях суб'єктів національного права, то необхідне їх "переадресування" останнім, що досягається за допомогою норм національного права» [67, с. 58]. Їх головне

завдання тут полягає в санкціонуванні дії міжнародно-правових приписів на території відповідної держави, а також у визначенні їх місця в ієрархії норм, що складають нормативний рівень правової системи даної держави.

У тих випадках, коли національне право санкціонує дію міжнародно-правових норм всередині країни, виникає проблема так званих «самовиконуваних» і «несамовиконуваних» правових норм. Відповідно перші з них, в силу їх детальної опрацьованості і завершеності, можуть застосовуватися всередині держави для регулювання відповідних відносин безпосередньо без будь-яких конкретизуючих і доповнюючих їх норм національного права. Другі ж норми, навіть якщо держава санкціонує їх застосування всередині держави, вимагають для свого виконання наявності акта внутрішньодержавної нормотворчості, що конкретизує та адаптує їх положення до особливостей соціального ладу і правової системи даної держави. Необхідність прийняття таких актів внутрішнього права пояснюється тим, що «несамовиконавчі» міжнародні норми, як правило, мають загальний характер, визначають відомі рамки, масштаби поведінки, в межах яких самі держави встановлюють права і обов'язки своїх суб'єктів. Такі норми міжнародного права приймаються зазвичай з метою досягнення певного ступеня врегулювання відносин всередині держави (наприклад, в галузі забезпечення і дотримання прав і свобод людини). Саме в таких випадках допомога національного права міжнародному праву в реалізації його норм досягає найбільш високого ступеня активності [43, с. 165].

Отже, виходячи з вищезазначеного, можна виділити основні положення концепції імплементації:

- 1) міжнародне та національне право являють собою дві різні системи права, тому міжнародні правові норми можуть виступати як юридичні регулятори відносин у сфері дії внутрішнього права держави тільки з санкції відповідних національно-правових норм;

- 2) зміст механізму імплементації міжнародно-правових норм залежить від їх виду та кінцевої мети міжнародно-правового регулювання. У тих

випадках, коли міжнародно-правові норми приймаються для регулювання міждержавних відносин, національне право тільки забезпечує нормативну основу функціонування і взаємодії органів і посадових осіб, відповідальних за виконання положень цих норм на практиці;

3) розрізняють два види міжнародно-правових норм: самовиконувані та несамовиконувані, де перші можуть мати пряму дію на території певної держави без видання спеціальних нормативно-правових актів (тобто фактично присутнє відсилання), а для здійснення положень останніх на практиці державою приймаються правові акти, що конкретизують зміст таких договорів і (або) скасовують дію приписів внутрішнього права, що суперечать їм;

4) процедура імплементації міжнародно-правових норм являє собою органічне поєднання правотворчої (де це необхідно) і організаційно-виконавської діяльності [30, с. 56–57].

Підводячи підсумок розгляду питання про сутність і зміст основних засобів (концепцій) узгодження міжнародних і національних правових норм, варто зауважити, що ні трансформація, ні інкорпорація фактично не відповідають сучасному рівню розвитку міжнародної і національних правових систем, не розкривають суті дійсного співвідношення їх нормативних компонентів один з одним. Крім того, ці концепції необґрунтовано спрощують механізм узгодження дій норм міжнародного та національного права всередині держав, не даючи уявлення про специфіку його роботи стосовно окремих різновидів юридичних правил поведінки міжнародного характеру.

Тож, дійсно можна відзначити, що саме концепція імплементації, як в понятійному, так і в змістовному плані, набагато точніше, ніж розглянуті вище концепції, визначає статус і описує механізм дії міжнародних правових норм в рамках національних правових систем. Тому, виходячи із цієї концепції, визначивши, що саме імплементація є фундаментальним засобом та фактично сукупністю усіх способів узгодження норм конституційного та міжнародного права (тобто розглядаючи імплементацію в широкому розумінні), можна сформулювати висновок про основні та найпоширеніші способи реалізації

норм міжнародного права в національному законодавстві, а саме трансформацію, інкорпорацію, рецепцію та відсилання, при цьому коротко охарактеризувавши їх суть.

Отже, трансформація (безпосередньо як конкретний спосіб імплементації, тобто у вузькому сенсі, а не як уся сукупність способів) виходить з того, що норми міжнародного права переробляються (перетворюються) в процесі включення їх в національне законодавство, з урахуванням національних правових традицій, стандартів юридичної техніки і інших чинників. Тобто при трансформації імплементаційний закон може уточнювати, конкретизувати положення відповідного міжнародного договору, скасовувати дію старих законів, якщо вони знаходяться в протиріччі з міжнародним договором, який вводиться. Зазвичай виділяють наступні види трансформації:

– пряма трансформація (інколи називають просто інкорпорацією або включенням), за якої норми міжнародного договору зумовлюють аналогічні норми в національному праві за допомогою акту ратифікації або іншого виду прийняття договору [59, с. 224]. Сутність такого процесу пов'язана насамперед з конституціями держав, які визнають міжнародне право або частиною національного права, або таким, що перевищує силу закону. Саме такий спосіб наразі є характерним для українського законодавства, з огляду на ст. 9 Конституції України, адже, таким чином, санкціонується пряма дія міжнародних договорів нарівні з чинним законодавством України;

– опосередкована трансформація, за якої на основі міжнародного договору видають національний нормативний акт, який певною мірою цілковито відображає зміст договору, тобто конституція або інші національно-правові акти регламентують питання про засоби введення в дію міжнародних договорів усередині держав окремо [86, с. 151].

Сутність способів рецепції та фактично інкорпорації (їх дуже часто ототожнюють, при цьому інкорпорацію, як вже було зазначено вище, ще й виокремлюють як окремий вид трансформації – пряму трансформацію, або

взагалі повністю прирівнюють до усього явища трансформації) полягає у тому, що завдяки цим способам міжнародно-правові норми текстуально відтворюються без змін (як правило, дослівно) в національному законодавстві. Відмінність між цими двома способами полягає в тому, що при інкорпорації для реалізації положень міжнародного договору приймаються відповідний йому спеціальний додатковий внутрішній правовий акт. В результаті ж рецепції відбувається точне запозичення міжнародно-правових норм та їх відтворення в статті нормативно-правового акта з можливою трансформацією. Прикладом рецепції може слугувати прийняття національного закону, який повторює приписи міжнародного договору [14, с. 258]. Але все одно навіть при рецепції можливо не точне відображення в національно-правовому акті оригінального тексту міжнародно-правового акта.

Головною ж ознакою відсилання є те, що національне законодавство прямо не включає міжнародно-правові норми, а вказує на них у тексті конкретного міжнародного договору, яким і слід керуватися в певному випадку. Розрізняють два види відсилання:

– генеральне, коли мова йде про статус всіх міжнародних договорів (наприклад, як в Конституції США) або звичайних норм міжнародного права (Конституція Австрії);

– часткове, що застосовується до конкретного закону, який містить норми, що суперечать конкретним положенням міжнародного договору.

Звичайно, окрім вищезазначених, є багато інших способів узгодження норм національного (зокрема конституційного) та міжнародного права. Зокрема, уніфікація, гармонізація та адаптація наразі є, певним чином, пріоритетними векторами розвитку взаємодії міжнародного та національного права, враховуючи сучасні глобалізаційні та інтеграційні процеси у всьому світі й, зокрема, в Європейському Союзі (далі – ЄС).

Уніфікація представляє собою процес створення та запровадження одноманітних, однорідних норм законодавства у різних державах шляхом заключення міжнародних договорів [57, с. 44]. Таким чином, уніфікацію права

можна розглядати в якості співпраці різних держав, спрямованої на вироблення міжнародного механізму правового регулювання відносин у сфері спільних інтересів держав. Наразі такими актами уніфікації в ЄС є регламенти, які й забезпечують єдність, стабільність правопорядку та безпосередньо уніфікацію права ЄС. Але такий процес, на думку низки науковців, є дуже «різким», враховуючи одноманітність норм, адже уніфікація передбачає відмову від національних традицій у праві.

Саме тому більш сприйнятним способом взаємодії національних правових систем між собою є гармонізація. Цей термін має декілька значень: він розглядається і як самостійний спосіб узгодження правових норм, і як окремих засіб уніфікації права, і ототожнюється з поняттям «апроксимація» тощо. Гармонізація (або «зближення права») має на меті повну, цілковиту взаємодію кількох правових систем між собою, утвердження загальних інститутів та норм, подолання суперечностей [20, с. 4]. Такий процес є більш «м'яким» у порівнянні з уніфікацією, адже він не передбачає ліквідацію національних відмінностей, а навпаки відображає багатогранність правових традицій у різних державах.

Неможливо не відмітити такий процес зближення міжнародної та національної систем як адаптація (від англ. *adaptation* – пристосування, перетворення). Суть такого способу узгодження полягає, як вже можна здогадатися, у пристосуванні чинних норм національного законодавства до нових міжнародних зобов'язань взятих на себе державою [63, с. 114]. Процес адаптації є, можна сказати, фундаментальним для України, адже за його допомогою відбувається пристосування національного законодавства України, приведення їх у відповідність до законодавства ЄС.

Термін «адаптація законодавства» неодноразово вживається і в нормативно-правових актах. Так, відповідно до Концепції адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року, «адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу (ЄС) є

процесом зближення та поступового приведення законодавства України у відповідність із законодавством ЄС» [75]. Майже аналогічні положення містяться в Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року [74].

Отже, підводячи підсумки, можна сказати, що в даний час існують і діють різні способи, форми, методи узгодження норм конституційного та міжнародного права, щодо сутності та змісту яких наразі серед науковців немає єдиної точки зору. Але незважаючи на таку різноманітність та особливість способів імплементації, головним завданням кожної держави є правильний і дієвий механізм узгодження національного права відповідно до основних положень міжнародного права, адже національний механізм імплементації норм міжнародного права кожної конкретної держави має властиві тільки йому риси, котрі залежать від особливостей внутрішньодержавної правової системи.

Варто додати, що досягнення цілей імплементації в національне законодавство призводить, по-перше, до підвищення рівня захисту прав і свобод людини в державі та поліпшення економічних, соціальних і культурних умов життя в ній. Ці ж фактори, в свою чергу, призводять до розширення сфери взаємовигідного і всебічного співробітництва держав та, найголовніше, до зміцнення міжнародного миру і безпеки, до сприяння запобігання регіональних і місцевих конфліктів і воєн.

Таким чином, на сучасному етапі імплементація є оптимальним і раціональним способом, що забезпечує досягнення зазначених цілей за допомогою включення міжнародних норм у внутрішньодержавну систему права і забезпечення його відповідності загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права. Тому одна з головних задач національної правотворчості полягає в санкціонуванні дії міжнародних правових норм на території держави, а також у визначенні умов і порядку їх включення у внутрішньодержавне право.

2.2 Конституціоналізація міжнародного права та інтернаціоналізація конституційного права у сучасному світі

Як вже було неодноразово зазначено раніше, глобалізація є однією з усталених характеристик сучасного суспільства. Щодо сутності цього явища у науковій літературі існують різні думки і погляди, але єдине, що можна відзначити достовірно, це те, що глобалізація обумовлена зміною соціального, економічного та політичного життя, адже світ більше не є сукупністю спільнот, замкнених в рамках того або іншого простору. Як влучно зазначав німецький соціолог У. Бек, поступово «руйнується структура основних принципів, на яких до цих пір організовувалися та жили суспільства і держави, представляючи собою територіальні, відокремлені одна від одної єдності» [7, с. 45].

За словами британського політолога Д. Хелда, глобалізація фіксує «зрушення в просторовій формі організації та діяльності людини в бік трансконтинентальних і міжрегіональних моделей діяльності, взаємодії та здійснення влади» [95, с. 481]. Повсякденне життя людини все більше залежить від подій, що відбуваються на іншій стороні світу. В умовах глобального поділу праці та активної міждержавної міграції населення все складніше стає розділяти питання, які стосуються внутрішньої справи тієї чи іншої держави, і питання, що представляють глобальний або регіональний інтерес.

Доречно, що саме друга половина ХХ століття характеризується колосальним посиленням міжнародного співробітництва та відповідно підвищенням ролі міжнародного права в системі правового і взагалі соціального регулювання. Такий процес став значною мірою відображенням прагнення міжнародного співтовариства спільними зусиллями всіх країн і народів сприяти вирішенню глобальних проблем сучасності, а не тільки посиленню взаємодії національних економік.

Закономірно, що в таких умовах величезних змін зазнають міжнародні відносини, адже вони більше не зводяться до міждержавних і набувають всеосяжний характер. Сьогодні на міжнародній арені конкурують і кооперуються одна з одною не тільки національні держави, а й безліч транснаціональних і наднаціональних організацій різних типів. Причому недержавні транснаціональні організації іноді діють навіть ефективніше держав і їх об'єднань. В підсумку цілий ряд процесів економічного, фінансового, екологічного, соціального, політичного, військового характеру, що впливають на життя населення, знаходяться поза контролем національних держав. Формально суверенні держави (причому незалежно від їх економічної та військової могутності) виявляються нездатні діяти повністю автономно навіть у межах своєї території, і змушені зважати на позицію інших суб'єктів міжнародних відносин [95, с. 483–484].

Держава багато в чому втрачає контроль над своїм внутрішнім правопорядком, оскільки реалізація прийнятих міжнародних нормативних правових актів, не може бути забезпечена виключно владними ресурсами, які знаходяться в її розпорядженні. З цього приводу слушною є думка ще одного видатного німецького філософа та соціолога Ю. Хабермаса, який відзначав, що держави все частіше сприймають себе «вже не як суверенні держави, а в якості солідарних членів міжнародного співтовариства» [94, с. 93].

Міждержавне співробітництво сьогодні має на меті вироблення універсальних і регіональних стандартів в різних сферах діяльності, перш за все в області прав людини та торгівельно-економічних відносин, і забезпечення відповідності (щонайменше – непротивіччя) їм національних правопорядків. Тобто міжнародне право поступово перестає бути виключно міждержавним, адже воно перетворюється в право міжнародного співтовариства, яке, в свою чергу, являє собою вже не просто сукупність держав, а власне співтовариство, яке має спільні цілі, цінності, інститути та норми.

Взагалі ж початок такому процесу було покладено ще майже півтора століття тому, коли представник держави, у якій тоді ще не було навіть конституції, російський юрист-міжнародник, віце-президент Європейського інституту міжнародного права, член Постійної палати третейського суду в Гаазі і автор фундаментальної праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» (1882 р.) Федір Федорович Мартенс професійно-пророче стверджував, що «прогресуючий розвиток людства неминуче буде вести до все більш інтенсивного спілкування держав і тим самим – до зміцнення і вдосконалення міжнародного управління... Поступова робота міжнародного права щодо створення в світовому співтоваристві правопорядку, який буде відповідати досягненням людської цивілізації, і поступовий розвиток міжнародного управління, яке скріплює мирне співробітництво народів, – ось шлях до встановлення вічного миру на землі, шлях складний, не швидкий, але єдино вірний і реальний» [78, с. 65].

У підсумку все вийшло саме так, як і передбачав Мартенс: і більш інтенсивне спілкування держав, і створення міжнародного управління, що скріплює мирну співпрацю народів, і посилення ролі міжнародного права, і поступове створення в світовому співтоваристві правопорядку, що відповідає досягненням людської цивілізації. Саме тому все це не могло не відбитися на звичному стані правової системи і на стандартному представленні про неї.

Таким чином, можна зауважити, що конституційне право в сучасному світі сильно піддано процесу глобалізації і регіональної інтеграції. Як результат, різко зросла роль міжнародної моралі і в системі його джерел. Ідентичність конституційного ладу держав поступово змінюється з національної на міжнародну або, точніше, на інтернаціональну ідентичність. Звідси випливає нова загальна тенденція – інтернаціоналізація конституційного права, адже конституції більше не регулюють тільки і виключно основи державного порядку окремих країн з національної точки зору, а все більше і більше враховують міжнародний правовий вимір. Більш того, інтернаціоналізація конституційного права, і особливо його

наднаціоналізація в Європі, є характеристикою сучасного конституціоналізму, що складається в з'єднанні (взаємозв'язку) регіонального і універсального характеру в діяльності кожної держави, основою якого насамперед стали міжнародно-правові стандарти в сфері прав людини [52, с. 48–49].

Варто зауважити, що наразі кожна національна конституція більше не існує окремо сама по собі, вона стає, якщо можна так сказати, міжнародним елементом та надбанням усього світу. Тобто саме поняття конституції втрачає безумовний зв'язок з державою, а національні конституції – безумовне верховенство в рамках національного правопорядку. Принципи верховенства закону і свободи парламенту в формулюванні його змісту відходять у минуле. Законотворча діяльність сьогодні знаходиться під судовим контролем, який здійснюється як на національному, так і на наднаціональному рівні. І якщо раніше конституційний (верховний) суд країни забезпечував єдність національного конституційного правопорядку, то тепер він змушений діяти між різними правопорядками, під юрисдикцію яких підпадає поставлене перед ним питання, прагнучи винести рішення, що узгоджується з кожним з них.

І. І. Лукашук стверджує, що «жодна правова система не є суто національним явищем» [57, с. 36]. З цією думкою варто погодитися, адже конституції, як і правові системи різних держав в цілому, активно запозичують один у одного та й у міжнародного права різні ідеї, механізми, інститути, тобто спостерігається зближення правових феноменів. До того ж, як стверджують багато науковців, загальні принципи конституціоналізму та інституційні механізми їх реалізації є давно відомими й до того ж їх кількість є обмеженою. В даний час більшість конституційних систем є похідними одна від одної, за винятком вихідних моделей, представлених конституційними системами Великобританії, США та Франції.

Тобто, виходячи з історико-правового аспекту, необхідно зазначити, що спочатку інтернаціоналізація конституційного права погоджувалася саме з конституційними запозиченнями, сприйняттям іноземного конституційно-правового досвіду на рівні як власне конституційних текстів, так і

конституційних доктрин і практик. Надалі ж акценти змістилися в сторону формування міжнародних універсальних і регіональних стандартів регулювання даної сфери відносин (перш за все – захисту прав людини) та діяльності різних міжнародних інститутів щодо забезпечення їх реалізації в рамках національних правопорядків.

Закономірно, що більшість конституційних норм і принципів носить універсальний характер, відступ від яких тією чи іншою державою вимагає серйозного обґрунтування. Національні конституція і законодавчі акти при такому підході розглядаються як конкретизація універсальних конституційних принципів в умовах даної держави, а тому їх тлумачення і застосування не може відбуватися без урахування міжнародних стандартів і всієї різноманітності їх національних інтерпретацій. Це спонукає національні органи державної влади (насамперед – судової) вивчати і використовувати в своїй практиці підходи, вироблені в рамках інших національних юрисдикцій.

Найбільш серйозного інтернаціонального впливу, звичайно, зазнає конституційне право держав, інтегрованих у наднаціональні утворення. Так, в Європейському Союзі реформування установчих договорів, як правило, буває пов'язане з внесенням змін до конституційного законодавства держав-членів, в тому числі в деяких випадках і безпосередньо до конституції країни. Членство в ЄС надає серйозного впливу на взаємини в системі національних органів державної влади, зокрема, спричинило суттєві зміни в структурі та компетенції національних парламентів.

Зміни поступово зазнає і міжнародне право. Воно значною мірою перестало бути набором міжнародних договорів, певним координаційним правом, заснованим на узгодженні воль суверенних держав, і частково перетворюється у систему, засновану на принципах єдиного порядку. Тому цілком можна починати говорити про певну тенденцію конституціоналізації міжнародного права, яка розвивається паралельно з інтернаціоналізацією конституційного права, так як без сумніву, конституційні норми, принципи та

інститути виявляються затребуваними на міжнародному рівні при формуванні транснаціональних організацій і систем регулювання.

Спочатку процес конституціоналізації пов'язувався з інтеграційними процесами на європейському континенті, що розвиваються в рамках Європейського Союзу. Не випадково, саме ЄС іноді визначають як «наднаціональну державу» [99, с. 29–30]. Сьогодні ж конституціоналізація розглядається як процес, який має більш широкий зміст і сферу розвитку, що охоплює всю світову спільноту. До того ж необхідність і можливість конституціоналізації міжнародного права пов'язується саме з поступовим формуванням такої спільноти, яка вже не зводиться просто до системи взаємодії суверенних держав.

Ю. В. Волошин, ґрунтовно підійшовши до сутності конституціоналізації міжнародного права, визначає її «як процес впливу сучасної доктрини конституціоналізму, норм і принципів конституційного права різних держав на нормативну систему міжнародного права» [24, с. 25].

Взагалі ж розуміння конституціоналізації міжнародного права може ґрунтуватися на двох концепціях: формальній та змістовній.

Виходячи з першої концепції, конституціоналізація міжнародного права будується за аналогією з розумінням національної конституції як основного закону. Тобто йдеться таким чином про створення всесвітньої конституції. В даному випадку в якості «міжнародної конституції» пропонується розглядати вже вищезгаданий Статут ООН, який задає параметри післявоєнного світоустрою і певним чином виконує функції, типові для національних конституцій. Однак сам по собі Статут ООН в якості вичерпного конституційного акту розглядатися не може. Свою конституційну функцію він може виконувати тільки разом з іншими міжнародними договорами, які покривають інші значущі сфери «конституційного» регулювання, перш за все забезпечення прав людини.

Отже, Статут ООН в такому контексті розглядається як «рамкова конституція» міжнародного співтовариства, що доповнюється іншими

джерелами права, які ґрунтуються на його положеннях і не мають повністю самостійного характеру. Така концепція «договорів, що встановлюють світовий порядок» є вельми популярним варіантом конституціоналізації міжнародного права. Однак це трактування конституціоналізації міжнародного права не є бездоганним. Сучасне міжнародне право аж ніяк не створюється виключно в рамках ООН. Навпаки воно децентралізовано і фрагментовано. Нарешті, ООН не притаманні багато основоположних принципів конституціоналізму – поділ влади, судовий конституційний контроль за правотворенням тощо.

З іншого боку, існує змістовна концепція конституціоналізації міжнародного права, яка не пов'язує її з наявністю або відсутністю формального конституційного акту (актів), адже цей аспект є вторинним. Міжнародне конституційне право в даному випадку розуміється як система змістовних і формальних принципів і правил конституційного характеру, що утворюють нормативну основу для різних спеціальних режимів, які визначають функціонування окремих сфер міжнародної спільноти, що розуміється в широкому сенсі і включає не тільки держави, а й інших суб'єктів. При цьому не має значення, яким чином і в яких джерелах ці принципи закріплені. Основу міжнародної конституції в даному випадку становить міжнародне право прав людини, яке встановлює межі здійснення публічної і корпоративної влади на різних рівнях і в різних сферах відносин.

Необхідно особливо зауважити, що сама можливість постановки питання про конституціоналізацію міжнародного права обумовлена переосмисленням поняття державного суверенітету. Державний суверенітет в його класичному розумінні як монополія на встановлення і підтримання правопорядку на своїй території та незалежність на міжнародній арені, здатність конкурувати на рівних з іншими державами поступово перестає бути першим принципом міжнародного права. Це місце займає принцип гуманізму, або точніше – державний суверенітет виводиться з принципу гуманізму, виправдовується і коригується їм. Держава більше не розглядається як самоцінність, а являє

собою утворення, існування якого виправдовується реалізацією публічних функцій, необхідних для забезпечення людям можливості жити спільно в мирі та безпеці. Гуманізація державного суверенітету передбачає відповідальність держави за забезпечення основних прав людини [83, с. 91].

У міжнародно-правовому сенсі державний суверенітет тепер передбачає не тільки права по відношенню до інших держав, а й зобов'язання по відношенню до людей, які перебувають під юрисдикцією держави. І якщо держава не виконує останні, її суверенітет може бути поставлений під сумнів. Така можливість лежить в основі формування системи багаторівневого правління відповідно до принципу солідарності і взаємної відповідальності в рамках міжнародного співтовариства. Процес гуманізації державного суверенітету є ключовим у трансформації міжнародного права в систему, в центрі якої знаходиться безпосередньо індивід.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, можна дійти висновку, що основна сутність процесу конституціоналізації базується на принципі верховенства прав людини та солідарної відповідальності за їх забезпечення і захист національних держав і міжнародного співтовариства в цілому. До того ж умовою справжньої конституціоналізації міжнародного права є реальне здійснення міжнародного контролю за діяльністю держав, а не тільки укладення міжнародних договорів, котрі проголошують конституційні принципи і цінності, які на сьогодні набувають транснаціонального, універсального характеру, змінюючись та розвиваючись при цьому.

Саме на основі цих універсальних загально визнаних принципів (верховенство права, справедливість, гуманізм, пропорційність, рівноправність тощо) і відбувається конституціоналізація права в рамках різних рівнів і сфер регулювання та формується свого роду транснаціональна мережа конституційних порядків, які активно взаємодіють і доповнюють один одного, при цьому в сукупності забезпечуючи захист прав людини і належне здійснення влади.

Яскравим прикладом такого процесу може слугувати, як вже зазначалося раніше, Європейський Союз. Так, незважаючи на невдачу з ратифікацією Договору, який встановлює Конституцію для Європи, від 29 жовтня 2004 р. [53], була прийнята Лісабонська угода, відомий як Договір реформування (офіційна назва – Лісабонська угода про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоду про заснування Європейської спільноти) – міжнародний договір, підписаний на саміті ЄС 13 грудня 2007 року в Лісабоні. Даний документ був покликаний замінити собою Конституцію ЄС 2004 року, яка не вступила в силу, від якої керівники країн ЄС вирішили відказатися після вираженої їй недовіри на національних референдумах у Франції та Нідерландах у 2005 році, та внести зміни до діючих угод про Європейський Союз в цілях реформування системи управління ЄС. Метою даної Угоди є підвищення ефективності Євросоюзу, укріплення його демократичної легітимності та уніфікації діяльності ЄС [32, с. 176].

Попри те, що Лісабонський договір зберіг всі ключові постанови про реформи, які були в самій Конституції ЄС, формально він не є конституцією, адже з нього, на відміну від попереднього документу, були виключені статті про державну символіку разом з гімном і прапором майбутнього Союзу, а також про посаду загальноєвропейського міністра закордонних справ. Тобто, Договір реформування є певним чином полегшеною версією, що містить головним чином положення про порядок функціонування інститутів ЄС в нових умовах, при цьому не проголошуючи ЄС новою наддержавою [32, с. 183].

Тому, можна відзначити, що фактично доктрина європейського права виходить з наявності у ЄС конституції не в формальному сенсі (писаної), а в матеріальному (змістовної). Вона ув'язується насамперед із практикою Суду Європейського Союзу (Суду справедливості ЄС), яка затвердила принципи права ЄС, що зв'язують як його інститути, так і органи влади держав-членів. Цей Суд неодноразово підкреслював, що право ЄС має верховенство по відношенню до права держав-членів, безпосередньо діє в їх правових

системах, породжує права і обов'язки для осіб, які можуть посилатися на нього в національних судах. При цьому національні суди не можуть відмовитися застосовувати право ЄС, навіть якщо воно суперечить національним правовим актам, які були прийняті пізніше відповідних положень права ЄС.

Як фундамент «європейської конституції» також розглядають і Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року [48], що встановила єдині європейські стандарти у сфері забезпечення прав людини, які потім стали робити визначальний вплив на розвиток національних правових систем. Європейський суд незмінно виходить з того, що Конвенція виступає в якості інструменту європейського публічного порядку, забезпечує захист громадян, а право, що їм створене на підставі цієї Конвенції, має конституційний характер та стосується всіх галузей права [11, с. 115–116].

Саме через таку позицію у сучасних умовах державам-членам ЄС складно говорити про безумовне верховенство їхніх конституцій в рамках національного правопорядку. Звичайно, Конституція є незмінним атрибутом держави, її найвищим нормативно-правовим актом, але, виходячи з європейських реалій, можна вважати, що основна правова структура об'єднаних в Союзі держав визначається немовби «подвійною конституцією», тобто присутнє узгодження та об'єднання обох правопорядків, як національного, так і європейського.

Таким чином, конституціоналізація зачіпає як національне, так і транснаціональне регулювання. Принципи, на основі яких вона здійснюється, носять загальний характер і повинні однаково інтерпретуватися в рамках різних правопорядків. Тому навіть національні конституційні суди, як правило, не ставлять під сумнів принципіву єдність норм міжнародного та національного права в сферах забезпечення прав людини, демократії та верховенства права. Саме в цьому і полягає всеосяжна конституціоналізація права, що забезпечує узгодженість правового регулювання в рамках всього міжнародного співтовариства.

Беручи на себе міжнародні зобов'язання, держави прагнуть адаптувати своє національне право до норм міжнародного права. Основоположними внутрішніми актами, що включають норми міжнародного права в національну правову систему, виступають конституції (конституційні акти) і тісно пов'язані з ними закони конституційного характеру. У свою чергу, розвиток внутрішньодержавного конституційного права стимулює до зміни і вдосконалення міжнародних правил, надихає міжнародне співтовариство на запозичення передового конституційно-правового досвіду, формування на його основі універсальних принципів і норм.

При цьому важливо зауважити, що все більш зростаючий вплив міжнародного права на національне конституційне право, який виявляється в певному обмеженні національного конституційного права, не повинен привести до конфронтації національної конституційної ідентичності та міжнародних стандартів. Державам необхідно знайти баланс між збереженням конституційної ідентичності та орієнтацією на міжнародно-правові стандарти, особливо в умовах посилення інтеграційних зв'язків.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що визначення сутності процесів конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права наразі є дуже важливим фактором. Актуальність цих явищ підвищилася саме завдяки зростанню ролі та значення міжнародного права, його норм та фундаментальних принципів. Відбувається взаємодія, поступове взаємопроникнення обох правових систем одна в одну, так як на сьогодні широке коло питань, які раніше належали виключно до компетенції національної держави, є проблемою усієї міжнародної спільноти.

Висновки до Розділу 2

Таким чином, детально дослідивши механізм взаємодії конституційного та міжнародного права, варто відзначити, що на сьогодні обидві правові системи, беручи до уваги процеси глобалізації, все більш активно взаємодіють

між собою. Попри те, що такий процес, можна сказати, був присутній на всіх стадіях існування міжнародного та внутрішньодержавного права, наразі ж вони просто стали абсолютно необхідними один одному.

Для того, щоб норми та принципи міжнародного права виконувалися, кожна без винятку держава у світі, завдяки механізму імплементації, включає їх у власні національні системи різноманітними способами: чи трансформує норми міжнародних договорів у власне законодавство, виходячи з особливостей останнього; чи використовує такі норми прямо за допомогою рецепції або ж інкорпорації; чи взагалі просто відсилається на норми міжнародного права, не включаючи їх при цьому у власне законодавство.

При цьому не менш важливими засобами узгодження норм конституційного та міжнародного права є уніфікація, адаптація та гармонізація. Сутність таких способів є різною (уніфікація має на меті створення однорідних норм, якими мають керуватися держави, не враховуючи власних національних правових традицій; гармонізація базується на цих же засадах, але навпаки враховує ідентичність кожної держави, її традиції, релігію тощо; адаптація ж має на меті пристосування норм національного законодавства до міжнародно-правових зобов'язань держави), але саме вони стають вирішальними кроками до нормального функціонування і розвитку міжнародного співтовариства.

До того ж важливо зазначити, що одним із проявів глобалізації є взаємопов'язані тенденції конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права, тобто формування універсальних і регіональних стандартів, яких повинні дотримуватися держави. В умовах цих процесів відбувається певне продовження класичних принципів і конструкцій конституціоналізму на наддержавний і міжнародний рівень, зближення конституційного права окремої країни з міжнародним публічним правом, внаслідок чого між ними іноді зникає чітка межа. На сьогодні особливо це стосується ЄС, де держави фактично підпорядковані обом правовим режимам.

Таким чином, взаємодія та взаємопроникнення національного (насамперед конституційного) та міжнародного права на сучасному етапі існування та розвитку людства є визначальними процесами, оскільки від їх реалізації та дотримання залежить не тільки нормальне функціонування безлічі систем, держав, корпорацій, об'єднань, а й фактично доля планети. Тому, перш за все, необхідно виходити з того, що міжнародне співтовариство має бути організованим та дієвим завдяки зусиллям усіх держав, враховуючи власну національну ідентичність кожної з них, фундаментом якого є загально визнані норми та принципи міжнародного права, де саме права людини є найвищою цінністю.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО Й МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1 Взаємодія конституційного права України з міжнародним правом: проблеми і перспективи

Питання взаємодії конституційного права з нормами міжнародного права в Україні наразі є дуже актуальним. Адже останнім часом вплив міжнародного права на національне (насамперед конституційне) законодавство справедливо посилюється та набуває більш суттєвого значення. Процес інтернаціоналізації конституційного права, особливо в період всесвітньої глобалізації, набуває все більших обертів.

Враховуючи підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року [91], яка передбачає поглиблену інтеграцію України в правову систему наднаціональної міжнародної організації, можна сказати, що для нашої держави почався принципово новий етап реформування внутрішнього, а особливо конституційного законодавства України [72, с. 33]. Тому, зважаючи на ці фактори, доцільним вбачається дослідити механізм взаємодії конституційного права України з міжнародним правом, визначити основні проблеми та запропонувати шляхи подолання колізій між міжнародно-правовими та конституційно-правовими нормами.

Нормативна база, що регулює вищезазначене питання, пройшла тривалий час розвитку, але все одно так і не дає точної відповіді щодо місця міжнародного права у правовій системі України, так як радянська школа міжнародного права у значній мірі залишила свій відбиток на становлення правової системи незалежної України, дотримуючись при цьому від самого

початку свого існування дуалістичної концепції. Взагалі ж стосовно питання щодо дотримання Україною певної концепції до співвідношення правових систем, як вже зазначалося раніше, наразі немає єдиної думки. Не дивлячись на те, що механізм укладання міжнародних договорів визначено в українському законодавстві достатньо чітко, все одно виникають цілком закономірні дискусії щодо сприйняття й застосування норм міжнародного права на практиці. Але повернемося до цього трохи згодом.

Існує різноманіття нормативно-правових документів, де прописується саме механізм взаємодії обох правових систем. Першим вітчизняним документом, де порушувалося це питання, була Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, в Розділі X якої зазначається наступне твердження: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [35]. Тобто можна стверджувати про беззаперечний пріоритет норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права.

У інших документах, таких як Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року, Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 року, Закон України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 року, вказувалося вже не про пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права, а про те, що «міжнародні договори, належним чином укладені та ратифіковані Верховною Радою України, є невід'ємною частиною національного законодавства...» [73]. Таким чином, стає зрозуміло, що міжнародні норми повинні здійснюватися за ієрархією національно-правових норм.

Фундаментальним документом, що регулює проблему взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права в правовій системі України є, звичайно ж, Конституція України від 28 червня 1996 року. Дане питання відбивається в ст. 9 Конституції України, в якій мовиться: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є

частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [54].

Трактуючи зміст цієї статті Основного Закону, свого часу судді Конституційного Суду України дійшли абсолютно протилежних висновків щодо того, якої ж концепції співвідношення національного та міжнародного права дотримується Україна: монізму чи дуалізму.

Так, один із них, а саме П. Ф. Мартиненко (на жаль, покійний) зазначав: «Конституція України виходить з утвердження органічної єдності ("монізму") міжнародного і національного права України. Як наслідок конституційна система і правовий порядок в Україні вперше набули характеру "відкритості" щодо прямої дії норм міжнародного права, зокрема чинного міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, у внутрідержавних відносинах України» [62, с. 70].

У свою чергу, інший суддя М. Д. Савенко вважає, що для того, аби міжнародні договори, норми, принципи та інші елементи міжнародного права застосовувалися на території України, вони мають бути в установленому порядку імплементованими у внутрішнє право, зауважуючи при цьому наступне: «Положення статті 9 Конституції України щодо дії міжнародного права у державі свідчить про самостійність систем міжнародного і національного права, тобто ця норма виходить з теорії дуалізму у їх співвідношенні» [81, с. 75].

Як можна побачити, обидва судді дотримуються різних позицій, але фактично вони обидва мають рацію, що пояснюється саме через колізійність норм, які визначають статус міжнародного договору в правовій системі України. Адже, якщо виходити з того, що законодавцем не була передбачена пряма дія для міжнародних договорів, які набувають чинності без згоди Верховної Ради, то вже важко казати, що Україна дотримується моністичної концепції. Але це ще не означає, що перевага надається дуалізму, бо в українській правовій системі ратифікація договору водночас слугує

інструментом його інкорпорації у внутрішнє законодавство і не потребує його здійснення двома різними актами парламенту, як, наприклад, у Великобританії, Німеччині тощо.

Цікавим є положення, яке міститься в ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року, який скасував попередні обидва Закони, що стосуються міжнародних договорів, а саме: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [76]. На перший погляд здається, що питання щодо верховенства норм міжнародного права над національним є повністю вирішеним, адже у Законі йдеться саме про пріоритет застосування саме правил міжнародного договору. Але, аналізуючи глибше та порівнюючи і положення цього профільного Закону, і насамперед положення Конституції України, можна побачити суттєві колізії між ними та зрозуміти, що місце міжнародного права у правовій системі України є дуже неоднозначним.

По-перше, зважаючи на положення ст. 9 Конституції, можна зрозуміти, що частиною національного законодавства України є лише міжнародні договори, що діють на основі згоди Верховної Ради. Але не всі потребують згоди на обов'язковість ВРУ, що чітко відбивається у ст. 3 ЗУ «Про міжнародні договори», де зазначено, що міжнародні договори укладаються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами [76].

З огляду на зміст цієї ж ст. 9 Основного Закону, варто відзначити, що для того, аби міжнародний договір став частиною національного законодавства, він неодмінно має бути ратифікований. Це є суттєвим недоліком, адже не тільки ратифікація є можливим способом вираження згоди на обов'язковість договору, виходячи з положень ст. 11–17 Віденської конвенції про право міжнародних договорів та ст. 8–14 ЗУ «Про міжнародні договори». Зокрема наразі дуже багато різноманітних міжнародних угод, які реєструються у формі

обміну документами, нотами тощо. Тобто, при буквальному дотриманні конституційного положення, з'являється певна проблема щодо місця в системі джерел національного права тих договорів, які не підлягають ратифікації Верховною Радою, а саме міжурядових, міжвідомчих, або взагалі тих, які укладаються в інший спосіб, адже таким чином вони не можуть стати частиною національного законодавства України, а це є дуже суттєвою колізією нормативно-правових актів.

По-друге, неоднозначність та суперечливість стосовно примату норм міжнародного права над нормами національного підтверджується тим, що Конституція України неоднозначно визначає місце загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Вони згадуються лише у ст. 18, де зазначено, що зовнішньополітична діяльність України здійснюється згідно з цими нормами і принципами. Як вже зазначалося, значна кількість держав, зокрема європейських, у своїх конституціях чітко визначає загальновизнані норми та принципи міжнародного права складовою частиною власної правової системи (Австрія, Португалія, Російська Федерація, Естонія тощо), а деякі, як, наприклад, Італія, Угорщина, взагалі намагаються узгоджувати з ними національний правопорядок.

Конституцією України місце загальновизнаних норм та принципів міжнародного права законодавчо не врегульовано, стверджувати про їх беззаперечний пріоритет перед національним законодавством неможливо. Тобто норми та принципи міжнародного права, на відміну від норм міжнародних договорів, не є джерелом національного права України. Те саме стосується й основних принципів та звичаєвих міжнародно-правових норм, які взагалі не знайшли ніякого відображення в національному законодавстві України, що ще суттєвіше ускладнює механізм взаємодії конституційного та міжнародного права.

По-третє, процес ратифікації варто розглядати як необхідну умову при укладанні не всіх, а найважливіших міжнародних угод (про права людини, політичних, загальноекономічних та ін.). Досліджуючи сам процес ратифікації

міжнародного договору, можна побачити, що у законодавстві не встановлено ніяких часових меж цьому процесу. Так як в Україні на різних етапах процесу ратифікації можуть бути задіяні різні гілки влади та державні органи, то такий процес може як в силу форс-мажорів, так і необґрунтовано затягуватися. Можна сказати, що саме через відсутність у законодавстві чітких строків для ратифікації міжнародних договорів ускладнюється їх дія на території нашої держави, що певним чином гальмує і сам державний розвиток України в міжнародній, зокрема європейській спільноті.

Підписана міжнародна угода, внаслідок такої конституційної прогалини, може не ратифіковуватися впродовж будь-якого часу, а це, певним чином, може вважатися своєрідним порушенням Віденської конвенції 1969 року, яка звичайно нічого не говорить про процедуру прийняття ратифікаційних актів, проте, згідно з міжнародно-правовою практикою і доктриною, доцільним є не затягувати процес внутрідержавної імплементації договору [17, с. 292]. Прикладами такого затягування процесу ратифікації міжнародного договору після його підписання, можуть слугувати, наприклад, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 05 листопада 1992 року (була ратифікована 15 травня 2003 року) [40], Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, який Україна підписала 20 січня 2000 року, але досі ще не ратифікувала [80], хоча й у п. 5 ст. 124 Конституції зазначається, що «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду» [54].

Отже, при більш детальному аналізі українського законодавства, зокрема Конституції України та ЗУ «Про міжнародні договори» видно, що воно вимагає системного перегляду та уточнення місця і чіткого закріплення пріоритету норм міжнародного права. Такі зміни повинні стосуватися насамперед Конституції – як Основного Закону України, тому доцільним вбачається наступне.

В першу чергу, в Основному Законі необхідно закріпити положення щодо встановлення примату загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного закону, адже Конституція України чітко не регламентує місце звичаєвих міжнародно-правових норм у правовій системі України. Тобто положення ст. 9 необхідно доповнити посиланням не лише на норми міжнародних договорів України, а й на звичаєві норми та основні принципи міжнародного права, як це відображено у більшості конституцій держав світу.

Виходячи саме з цієї ж ст. 9 Конституції, доречно звернути увагу на її загальне формулювання, де сказано, що міжнародні договори є «частиною національного законодавства України». Але таке формулювання вбачається цілком недоречним, враховуючі все ті ж аналогічні положення конституцій інших країн, у більшості з яких зазначено, що міжнародні норми (чи то договірні, чи звичаєві) є «складовою частиною правової системи». До того ж саме таке формулювання фігурує і в доктрині міжнародного права, адже ці норми інкорпорується (входять) у правову систему держави, а не стають частиною національного законодавства.

Вимагає переробки та удосконалення також і формулювання «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», адже воно є, можна сказати, цілком недоцільним, оскільки зовсім не відповідає практичним реаліям. Як вже зазначалося вище, дуже багато міжнародних договорів в українській правовій системі не вимагають згоди на обов'язковість від ВРУ, про що прямо свідчать положення профільного ЗУ «Про міжнародні договори». Зокрема, окрім ратифікації, виділяють ще такі способи укладання, як приєднання, затвердження, укладання, обмін документами (грамотами, нотами). Всі вони також містяться і в Віденській конвенції про право міжнародних договорів, проте в Конституції вони відсутні. Це провокує багато колізій та неточно визначає місце тих міжнародних угод, які були укладені зовсім іншими органами або взагалі не потребують процесу ратифікації (міжурядові, міжвідомчі). Тому, найбільш

точним та доречним формулюванням, яке охопить та конституційно урегулює усі міжнародні договори, на нашу думку, буде наступне: «міжнародні договори України, згода на які була дана належним чином». Таке визначення набагато краще би розкривало місце міжнародних договорів у правовій системі України незалежно від їх способу та державного органу укладення.

Необхідно також у самій Конституції закріпити положення про те, що у випадку колізій між міжнародно-правовою нормою та національним законодавством, пріоритет матиме перша. Наразі аналогічні положення містяться у різноманітних нормативно-правових актах (кодексах, законах, постановах тощо), але все ж таки це має бути закріплено насамперед у Основному Законі нашої держави. Взагалі ж необхідно прагнути до уникнення таких колізій, суперечностей, необхідно заповнювати існуючі прогалини в національному законодавстві, що є дуже важливим та складним завданням.

Таким чином, досліджуючи взаємодію конституційного права України з міжнародним правом, варто відзначити, що цей механізм є найважливішим для держави як для члена міжнародного співтовариства. Цей процес і завжди був актуальним, але на сьогодні він набуває стрижневого характеру, через нього фактично держави існують у мирі та злагоді.

Пріоритет міжнародного права над національним наразі є беззаперечною умовою світового існування. А міжнародні договори, наприклад, про права та свободи людини, взагалі є фундаментальними для конституцій кожної держави світу. Але постає інше питання: чи можуть міжнародні договори, загальновизнані норми та принципи міжнародного права мати вищу юридичну силу, ніж сама Конституція? На перший погляд, виходячи з позицій міжнародного права, можна сказати, що так – Конституція, як і усі інші нормативно-правові акти держави, мають відповідати міжнародно-правовим нормам. До того ж про це свідчить і Віденська конвенція 1969 року, де в ст. 26–27 закріплюється принцип *pacta sunt servanda* і вказується наступне: «Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись. Учасник не може посилатись

на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору» [19]. Цієї ж позиції дотримуються і деякі вітчизняні сучасні правники, такі як В. П. Паліюк [70, с. 216], М. В. Буроменський [12, с. 270–271]. Але в дійсності, питання співвідношення конституції та міжнародного договору є дуже складним явищем.

Відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції України зазначено, що вона «має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Додатково, вже у неодноразово згадуваній ч. 2 ст. 9, відзначається: «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» [54]. Тобто, виходячи з цього, можна зрозуміти про беззаперечне верховенство Конституції України навіть до міжнародних договорів. І це, на нашу думку, є справедливо вірною тезою. Адже, саме з позицій конституційного права, конституція завжди буде мати найвищу юридичну силу, посідати перше місце в ієрархії джерел внутрішнього права. Загальновизнані норми та норми міжнародних договорів матимуть абсолютний пріоритет лише в міжнародно-правовій сфері. Такої позиції дотримувався і радянський український правознавець В. І. Євінтов, який обґрунтовував принцип пріоритетності міжнародних договорів перед національним законодавством України, але при цьому наголошував на неприпустимості введення в правову систему України міжнародних договорів, які суперечать Конституції [39, с. 27].

Так, більшість європейських країн, навіть попри їх членство у ЄС, намагаються певними силами відстоювати свої власні конституції. Саме на такій тезі, що конституція є фундаментальним нормативно-правовим актом будь-якої держави, і ґрунтується як теорія конституційного права, так і конституційна практика всіх держав світу, зокрема європейських. Лише деякі з них (наприклад, Нідерланди) хоч і з певними застереженнями, але визнають примат міжнародно-правових норм навіть над власними конституціями.

Але навіть попри те, конституція має найвищу юридичну силу в державі, не можна говорити про те, що вона не повинна певним чином відповідати міжнародним стандартам та містити в собі положення основних міжнародних норм, договорів. Вона все одно повинна узгоджуватися з міжнародно-правовими нормами, зокрема та насамперед, із загальновизнаними договорами про права та свободи людини, іншими найважливішими угодами, при цьому, звичайно, не вводячи до національної правової системи тих норм, які зачіпають основи державного управління, порушують принцип державного суверенітету, придушують власні національні традиції, цінності тощо. Адже тільки таким чином можна буде говорити про дійсно правову та соціальну державу, з якою будуть рахуватися усі інші держави світу.

В протилежному разі, якщо встановити абсолютний пріоритет конституції над будь-яким міжнародним договором та не дотримуватися власне різноманітних міжнародно-правових приписів, держава, в сучасному розумінні такого терміна, фактично не буде існувати, її не будуть визнавати інші держави світу, вона не буде членом міжнародної спільноти. Такий підхід би просто давав змогу представникам влади творити абиякий хаос та свавілля на території країни, що є абсолютно неприпустимим у XXI столітті. Тому, як бачимо, взаємодія конституційного права з міжнародним є найнеобхіднішою умовою сучасного існування.

Для України також безперечно важливим є правильний механізм укладання міжнародних договорів, зокрема щодо доцільності укладання певних міжнародних угод, адже цей процес повинен базуватися насамперед на принципах рівності та взаємності. Ці ж принципи прямо закріплені у конституціях ряду держав. Зокрема в ч. 3 ст. 28 Конституції Греції чітко закріплено положення про те, що міжнародні договори, особливо щодо обмеження національного суверенітету, можуть бути укладеними «якщо це диктується важливими національними інтересами, не впливає на права людини та основи демократичного ладу і проводиться на основі принципів рівності і з дотриманням умов взаємності» [50, с. 440]. Утім, у Конституції

України таке положення відсутнє, що є вагомою прогалиною. Тому доцільним вбачається закріплення положення в Основному Законі України про те, що міжнародні договори України повинні укладатися саме на основі рівності та взаємності сторін, адже такий підхід неодмінно сприятиме захисту національного суверенітету, демократичних принципів, прав та свобод громадян.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначені проблеми, можна зауважити, що Конституція та усе національне законодавство України дійсно певним чином відповідає усталеним міжнародно-правовим нормам, приписам, стандартам, визнаючи їх пріоритет (що наразі є також справедливим) перед нормами національного законодавства, але не над Конституцією. Попри це, на відміну від конституцій багатьох європейських держав, питання щодо місця міжнародних норм та договорів залишається чітко не визначеним, а це, у свою чергу, призводить до різноманітних правових колізій, прогалин та неточностей у розумінні й застосуванні міжнародних договорів на практиці.

Законодавство України щодо міжнародних договорів й зокрема Конституція потребують системного перегляду й певного «розумного» узгодження з міжнародними нормами. Беззаперечно у самій Конституції необхідно встановити примат міжнародного права, визначити більш чітке місце міжнародних договорів у правовій системі України, закріпити та узагальнити загальновизнані норми і принципи міжнародного права не тільки в зовнішньоекономічній діяльності, а зауважити, що вони є складовою частиною правової системи. В усіх інших нормативно-правових актах доцільним вбачається закріплення примату міжнародного права, який і має виходити з положень Конституції, заповнення прогалин та усунення суперечностей.

Водночас, враховуючи все ті ж процеси глобалізації, варто зазначити, що все одно Конституція була, є і, мабуть, завжди буде одним із найголовніших атрибутів, який уособлює національний суверенітет держави. До того ж вона відображає найголовніші національні правові традиції,

цінності без яких держава просто втратила би свою ідентичність на світовій арені. Тож для України наразі правильний механізм взаємодії конституційного та міжнародного права є визначальним, особливо в такі нелегкі для нашої держави часи.

Велика невизначеність майбутнього України та ЄС, навіть після підписання Угоди про асоціацію між ними, військові дії Російської Федерації, з якими, здається, змирилися майже усі держави світу, складність визначення України як дійсно впливового суб'єкта міжнародної спільноти – всі ці фактори в перспективі повинні закликати Україну до захисту та охорони власних національних цінностей та інтересів при ухваленні міжнародних договорів, норми яких в ієрархії права не можуть бути вищими за Конституційні. Звичайно, верховенство міжнародного права над національним (особливо права і свободи людини, екологічне право) є необхідною умовою сьогодення, усі конституційні недоліки потрібно усувати також у конституційно визначений спосіб, але не варто забувати і про національну ідентичність та державний суверенітет, адже вони обидва і є сутністю та одночасно умовою повноцінного існування держави. При цьому держава має розглядатися не як утворення з абсолютною та всесильною владою, а як світова цінність, де влада такої держави насамперед обмежена правами людини і націлена на їх захист.

3.2 Проблеми визначення та реалізації державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції

Як вже неодноразово зазначалося раніше, активізація процесу глобалізації, яка неодмінно призводить до відкритості національних економік, до створення умов для рівноправного діалогу найрізноманітніших культур та цивілізацій, який має на меті пошук оптимальної моделі взаємодії, є одним із найважливіших факторів, що характеризують сучасний рівень розвитку світового співтовариства. Інтеграційні процеси, загальний технологічний

прогрес, створення ТНК тощо, тобто основні фактори, що обумовлюють активізацію глобалізації, поширення її на нові сфери суспільного життя, безумовно створюють проблеми для реалізації державного суверенітету.

Для того, щоб зрозуміти сутність державного суверенітету, визначити основні проблеми його реалізації саме в нинішніх умовах європейської міждержавної інтеграції, насамперед необхідно зауважити, що проблема державного суверенітету завжди була актуальною в науці теорії держави і права. Але в залежності від історичної епохи та політичних цілей держави сутність суверенітету бачилася та розумілася трохи по-різному, не кажучи вже про теперішні часи.

Традиційно під суверенітетом держави юридичні науки зазвичай розуміють верховенство держави на своїй території та її незалежність у міжнародних відносинах. І саме таке визначення суверенітету існує вже досить давно, тому вважається класичним. Цей термін в політичну науку був впроваджений в 1576 році депутатом паризького парламенту Жаном Боденом. Він застосував його в своїй науковій роботі «Шість книг про республіку» [105, с. 25]. Хоча передумови та спроби визначення поняття «суверенітет» були і раніше (зокрема вчення Н. Макіавеллі «Державець» (1513 р.) пронизане ідеями абсолютної, необмеженої влади, верховенства і єдності [61]), тільки Ж. Боден вперше виділив зовнішню (незалежність держави у відносинах з іншими країнами) і внутрішню (верховенство державної влади всередині країни) сторони суверенітету, що у підсумку, можна сказати, і стало фундаментом Вестфальського миру 1648 р., де саме принцип суверенної рівності держав є найголовнішим та дієвим і на сьогодні.

Після закінчення Другої світової війни міжнародний правовий порядок був заснований на принципах (суверенної рівності держав, незастосування сили, мирного вирішення спорів, невтручання в справи, які по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, територіальної цілісності та непорушності кордонів, рівноправності та самовизначення народів, співробітництва та поваги до прав людини), закріплених в загальному вигляді

в Статуті ООН і деталізованих надалі в Декларації про принципи міжнародного права від 24 жовтня 1970 року, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН [36], Заключному акті НБСЄ від 01 серпня 1975 року [42], Паризькій хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 року [71] та інших міжнародних актах. Таким чином, з аналізу цих принципів видно, що основою сучасної міжнародної правової системи є модель суверенної держави.

Сьогодні державний суверенітет – це політико-правова категорія, що виражає зміст і масштабність компетенції держави в сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Якщо констатується факт виникнення певної держави, то це автоматично означає наявність у неї суверенітету. З іншого боку, втрата державою суверенітету призводить до припинення її існування як суб'єкта міжнародного права, оскільки нікому, крім держави, суверенітет належати не може.

Проте, суверенітет держави не можна абсолютизувати. Міждержавне спілкування призводить до активізації контактів і зближення позицій різних держав. Це обумовлює посилення їх взаємодії та взаємозалежності, спонукає до пошуку компромісів і узгодження національних інтересів, що в окремих випадках може передбачати певні поступки заради досягнення миру і соціального прогресу. «Крім того, – як зазначає Ю. В. Байдін у власній дисертації, – слід враховувати, що не тільки невеликі, але і великі та впливові держави змушені дотримуватися вироблених за їх участю норм і принципів міжнародного права, а також укладених міждержавних договорів. Як наслідок держава в тій чи іншій мірі постійно вдається до самообмеження в питанні реалізації своїх суверенних прав, яке, однак, не призводить до втрати суверенітету» [6, с. 36–37].

Зазначені процеси виявлялися в тій чи іншій мірі в усі часи, але особливого значення вони набули саме після Другої світової війни. Тому не дивно, що кінець ХХ століття ознаменувався активним розвитком процесів глобалізації і регіональної інтеграції, які привели до формування численних

міждержавних об'єднань і, зокрема, наднаціональних (наддержавних) союзів, а також посилення тиску транснаціональних корпорацій (ТНК).

Дійсно, процеси глобалізації справляють величезний вплив на суверенну державу як суб'єкт міжнародного права, вони трансформують сучасну міжнародну систему. Можна зазначити, що у процесі розвитку і перетворення політико-правової структури сучасної суверенної держави виникло два важливих напрямки. По-перше, спеціалізовані режими публічного міжнародного права поширилися на сфери, які були раніше монополізовані державою, такі як права людини, екологічне право та торгівельне право. По-друге, правила, прийняті міжурядовими організаціями та транснаціональними корпораціями, стають все більш значущими. Переплетення цих явищ поступово веде до підриву встановленої вестфальської парадигми державного суверенітету. До того ж глобальні процеси значно змінили закони держави: наразі вони повинні бути дуже гнучкими та адаптивними, що відіграє значну роль в переосмисленні транснаціональної взаємодії. Що ще більш важливо, нинішня відмінність між глобальним і державним законодавством стає все більш розмитим на практиці. Тому наразі є дуже актуальною проблема співвідношення державного суверенітету та міжнародного права, суть якої зводиться до наступного: чи сумісний державний суверенітет з міжнародним правом, яке і зобов'язує суверенні держави.

В даний час, на думку деяких представників так званого «глобалістського» напрямку, поширення інтеграційних процесів на держави і разом з тим підвищення ролі міжнародного права, його пріоритет перед національними правовими системами наполегливо вимагають по новому поставити питання про державний суверенітет. Вони навіть ставлять питання про «історичну вичерпаність державного суверенітету» і його «розмивання» в процесі інтеграції, адже, на їхню думку, «суверенітет заважає глобальним інтеграційним процесам» [101, с. 12–13].

Хоча ця точка зору є досить вразливою, тим не менш, не можна не враховувати процес глобалізації і породжені ним інтеграційні процеси, що

роблять значний вплив на національну державу та її суверенітет, адже в епоху глобалізації суверенітет держав обмежується не тільки міжнародним правом, але і недоліком матеріальної складової суверенітету у окремої держави, під якою розуміється неможливість вирішення багатьох проблем самотужки. Наприклад, це стосується захисту основних прав та свобод людини, захисту навколишнього середовища або боротьби з тероризмом і багатьох інших питань, які поставила перед окремо взятою державою глобалізація, та вирішити які можна тільки спільними зусиллями.

Попри те, не варто забувати, що міжнародне право створюється суверенними суб'єктами міжнародного права – державами. Тому можна говорити про те, що суверенітет створює міжнародне право. А основні принципи міжнародного права – це норми, що регулюють поведінку держав та інших суб'єктів міжнародного права у всіх сферах міжнародних відносин. Саме вони встановлюють основні права і обов'язки держав в міжнародному спілкуванні. Якщо ж міжнародне право і обмежує суверенітет, то такі обмеження встановлюються самими державами добровільно шляхом узгодження воль держав і для досягнення певних цілей, які також встановлюють самі держави. Таким чином, в міжнародному праві виражені об'єднані зусилля держав як основних його суб'єктів, спрямовані на забезпечення свого розвитку в рамках суверенної державності.

Отже, підводячи підсумок щодо сутності державного суверенітету та його нинішнього зв'язку з міжнародним правом, можна зазначити те, що міжнародне спілкування суверенних держав є передумовою міжнародного права, а міжнародне право служить одним із способів утвердження державного суверенітету в міжнародних відносинах. Подібно до того, як міжнародне право створюється державами, наднаціональність також створюється державами. Саме тому все вищезазначене про співвідношення суверенітету та міжнародного права є вірним і для визначення статусу державного суверенітету в такому інтеграційному об'єднанні, як Європейський Союз.

Адже саме суверенітет держав – членів Європейського Союзу – і створює Європейський Союз з метою досягнення об'єднаними зусиллями поставлених ними цілей. І для досягнення цих цілей в конкретних сферах співробітництва, зазначених в договорах, ЄС в особі його держав-членів створює наднаціональність [65, с. 38]. Держави-члени Європейського Союзу добровільно обмежують свій суверенітет для того, щоб вже на рівні ЄС вирішувати ті завдання, які в силу різних причин складно вирішити на національному рівні. Однак, якщо в самому міжнародному праві принцип поваги державного суверенітету пронизує всі його встановлення, то в праві Європейського Союзу, навпаки, розвиток пішов таким чином, що інститути ЄС, створені самими ж державами на основі договорів, всіляко заперечують у держав їх суверенні компетенції. Тобто, як ми бачимо, з'являється суттєва проблема, а саме невизначеність державного суверенітету держав-членів ЄС.

Взагалі ж варто відзначити, що для Європейського Союзу суверенітет – це категорія, яка завжди викликала і продовжує викликати гострі розбіжності, а сьогодні, можна сказати, стала своєрідним символом. Саме боротьба за суверенітет держав-членів стала основною характеристикою тих процесів, які нині відбуваються в Європейському Союзі. Тобто нагальною проблемою для європейських держав є збереження національної та культурної ідентичності, адже в умовах глобалізації та інтеграції виникає загроза «переходу» національної ідентичності в ідентичність загальноєвропейську.

В Європейському просторі необхідність теоретичного переосмислення проблем державного суверенітету є очевидною саме через практику формування та еволюцію Європейського Союзу. Хоч ЄС і розуміється по-різному (як міждержавна або міжурядова організація, федеративне або конфедеративне об'єднання, наднаціональний або наддержавний союз тощо), зрозуміло одне – сам по собі ЄС не визнається в якості суверенної держави та в принципі не може такою бути, адже він як, наприклад, наднаціональний союз (саме таке визначення ЄС є найпоширенішим та найдоречнішим), ніяк не може володіти суверенітетом, їм володіють лише держави – його члени, які, до речі,

можуть вийти з нього в будь-яку мить. Яскравим прикладом останнього може бути вихід Великої Британії з ЄС (Brexit) 31 січня 2020 року.

Тому, виходячи з вищезазначеного, необхідно особливо зауважити, що наразі ні положення про абсолютний суверенітет, ні уявлення про відмову від суверенітету у межах Європейського Союзу не є доцільними. Можна, звичайно, говорити про певний спільний суверенітет, суть якого полягає в тому, що європейські держави мають свій суверенітет, при цьому необхідною умовою є спільне верховенство. Адже держави передають інтеграційному утворенню частину своїх суверенних повноважень, якими, в свою чергу, наділяється Європейський Союз. У процесі інтеграції відбувається поступове вирівнювання економічного і соціально-культурного рівнів, а сам об'єднавчий процес йде шляхом поступового поглиблення інтеграції. Так, стає очевидно, що в разі ЄС основна проблема криється саме в реалізації державного суверенітету, його самообмеження, виходячи з загальних цілей і завдань, що вирішуються Європейським Союзом.

Стосовно сутності та реалізації суверенітету державами-членами ЄС, варто звернутися до практики конституційних судів європейських країн. Так, Конституційний суд Чехії вказав на те, що жодна держава не існує у вигляді окремої, автономної організації, як це описувалося в класичних концепціях суверенітету (п. 105). Навіть сфера національної безпеки, що спочатку є фундаментом будь-якої національної держави не може бути ефективною без об'єднання ресурсів, технологій, комунікацій, інформаційних потоків і державно-владних повноважень (п. 101) [110].

Конституційний трибунал Польщі зазначив, що поняття суверенітету змістовно змінюється у зв'язку з наростаючими процесами демократизації в сфері прийняття рішень, прав людини, зростанням ролі міжнародного права. Суверенітет не може трактуватися як свобода дій держави або її необмежена можливість надавати тиск на інші країни [108].

В умовах нагальної потреби в об'єднанні сил і ресурсів для вирішення завдань, що стоять перед державою, перелік повноважень, від яких вона з

власної волі може відмовлятися, часто стає досить великим. Таким чином, може виникнути ситуація, при якій ступінь відступлення суверенних прав і повноважень може досягти того критичного порогу, коли суверенітет може бути втрачений як якість [55, с. 5].

Разом з тим, передача суверенних повноважень не може бути безмежною. Як вказує Федеральний конституційний суд Німеччини, існує закрита для інтеграції конституційна ідентичність (п. 235). У держави має залишатися достатньо простору для політичного формування економічних, культурних та соціальних умов життя (п. 249). Особливо чутливі в цьому відношенні такі сфери, як матеріальне і процесуальне кримінальне право; монополія на використання сили поліцією всередині держави та військовими по відношенню до іншої сторони; публічні доходи і витрати, особливо мотивовані міркуваннями соціальної політики; умови життя в соціальній державі; питання особливого культурного значення, наприклад, в області сімейного права, освіти, відносин з релігійними спільнотами (п. 252) [106].

Тож підсумовуючи, можна зазначити, що сьогодні в правовій державі суверенітет – не самоціль, а засіб реалізації цінностей, на яких вона була побудована. В рамках ЄС суверенітет об'єднується і розподіляється. Тобто членство в ЄС не позбавляє держав суверенітету і навіть не обмежує його, оскільки національні уряди добровільно самообмежуються не в суверенітеті або в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх.

Ю. В. Байдін з цього приводу зазначає, що така практика добровільної передачі державою права реалізації певного суверенного права цілком допустима, оскільки вона, по-перше, служить способом реалізації суверенного права, по-друге, компенсується набуттям так званих «загальносистемних повноважень» в рамках інтеграційного об'єднання, по-третє, передбачає можливість повернення делегованих прав, тобто не порушує суверенітет держави. Вчений зауважує: «Європейський Союз не обмежує суверенітет, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо держави-

члени вважають, що їх реалізація на наднаціональному рівні є більш ефективною і корисною, аніж на національному» [6, с. 188–189].

Вищенаведене твердження є дійсно справедливим, адже держави-члени ЄС взаємодіють, кооперуються між собою на добровільній основі, досягаючи при цьому власних спільних результатів. Але при цьому не варто забувати про те, що інститути ЄС здійснюють політичний контроль за реалізацією державами-членами їх рішень і в разі їх ухилення від цього можуть використовувати політичні та економічні санкції. До того ж ЄС посилює державні структури, які виконують рішення, прийняті на рівні Союзу, тому їх компетенція за рахунок цього тільки розширюється. Таким чином, можна сказати, що на сучасному етапі розвитку інтеграційного процесу в Європі можна навіть говорити про те, що держави-члени втратили контроль над ними ж створеними інститутами, які, можна сказати (це стосується, в першу чергу, Суду ЄС), творять право Європейського Союзу незалежно від держав-членів.

Існування в Європейському Союзі двох рівнів прийняття рішень (Європейський парламент і національні парламенти), надмірна бюрократизація ЄС, міграційна політика – саме з цими факторами наразі пов'язані всі проблеми Європейського Союзу. А спільним джерелом всіх цих тривог і побоювань у країнах Європейського Союзу є все та ж загроза розмивання в процесі інтеграції національного суверенітету і насамперед національної самобутності. Але все ж таки, попри всі побоювання втрати або розмивання суверенітету державами, які вже або є членами ЄС, або які хочуть в майбутньому ними стати, що, до речі, особливо стосується й України, можна вважати, що Європейський Союз є фундаментом дійсно взаємовигідного та поглибленого державного співробітництва, фактично виступає гарантом їх суверенних прав.

Звичайно, це не дає право та змогу органам ЄС всесильно намагатися поширити свою юрисдикцію на правові системи всіх держав-членів ЄС, враховуючи закриту для інтеграції конституційну ідентичність, національну самобутність та цінності. Саме з метою захисту інтересів держави і

недопущення зловживань з боку ЄС запроваджено принципи субсидіарності та пропорційності, а у сферах, що мають принципове значення для збереження суверенітету, держави зберігають за собою право вето на ухвалення певних рішень держави-члени самостійно вирішують питання про доцільність зміни законодавства для приведення його у відповідність з правом ЄС [6, с. 189–190].

Для України, як потенційного кандидату в члени ЄС, особливо після підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом від 27 червня 2014 року [91], процес євроінтеграції є вкрай важливим з усіх точок зору. Наша держава вже давно прагне стати членом ЄС, але численні негаразди, низький рівень життя, корупція, сучасні військові дії на території країни (враховуючи, що на дворі ХХІ ст. й до того ж в рамках європейського континенту) та безліч інших чинників суттєво гальмують цей процес. Останнім часом хоч і відбувається інтенсифікація й посилення співпраці та інституційних зв'язків Верховної Ради України та її структурних підрозділів з відповідними структурними одиницями Європейського Парламенту, але все одно, враховуючи сьогоденні реалії, на нашу думку, на жаль, Україна в найближчі роки не зможе стати повноправним членом ЄС, з яким будуть повноцінно рахуватися усі інші держави не тільки європейської спільноти, а й усього світу.

Попри це, варто відзначити, що вступ до ЄС для України відкриває зовсім інші горизонти міжнародної співпраці: посилення ролі європейського права, покращення рівня життя, економіки, посилення міжнародної торгівлі, експорт, імпорт товарів, розвиток бізнесу тощо. Тому наразі, втім як і завжди, Україні насамперед необхідно визначитися зі своїми пріоритетами: оберігати, захищати та відстоювати суверенітет держави разом з національними цінностями на міжнародній арені, посилювати зовнішні відносини, поважати та цінити власний народ, тобто необхідно спочатку стати дійсно правовою та соціальною державою, яка буде реально мати повагу і шану серед інших світових держав. І це буде можливим лише тоді, коли законодавство України

почне якісно та ефективно змінюватися в сучасному руслі, коли права людини справді будуть найголовнішою цінністю.

Отже, підсумовуючи, варто відзначити, що проблеми визначення державного суверенітету в умовах усього глобалізованого світу є дуже актуальними. Сучасне трактування державного суверенітету вже не може мати традиційний, класичний абсолютний характер, що полягає у повній незалежності однієї держави від іншої. Не можна говорити і про його відмирання як основного принципу, на якому засновується держава. Правильним наразі є те, що міжнародне право суттєво змінило визначення суверенітету, зробивши з нього не тільки цінність окремої держави, а й надбання усього світу.

Реалізація державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції доволі ефективний і корисний процес для європейських держав, який має на меті певне обмеження суверенних прав задля якісної та успішної їх взаємодії на наднаціональному рівні. При цьому, він є доволі складним та не до кінця визначеним, враховуючі теоретично існуючі проблеми розмивання державного суверенітету, національної самобутності. Саме тому питання про суверенітет держави в епоху глобалізації, очевидно, не може бути однозначно вирішене, оскільки сприймається доволі болісно будь-якою державою. Однак на підставі позитивного досвіду співробітництва держав у різних сферах життєдіяльності, зокрема в Європейському Союзі, варто і далі розширювати та поглиблювати подібну взаємодію з урахуванням інтересів усіх суб'єктів політичного процесу.

Висновки до Розділу 3

Таким чином, детально дослідивши проблеми та перспективи взаємодії конституційного й міжнародного права у сучасних умовах, варто відзначити, що останнім часом вплив міжнародного права на національне (насамперед

конституційне) законодавство справедливо посилюється та набуває більш суттєвого значення. Процес інтернаціоналізації конституційного права, особливо в період всесвітньої глобалізації, набуває все більших обертів.

З огляду на чинне законодавство України щодо місця міжнародних договорів у правовій системі України, можна цілком доцільно зауважити, що формально механізм конституційного права України з міжнародним є досить чітким. Фактично ж, при детальному аналізі законодавства України, зокрема Конституції України, ЗУ «Про міжнародні договори України», було встановлено, що місце міжнародних договорів, не кажучи вже про місце загальновизнаних норм та принципів міжнародного права, на відміну від конституцій багатьох європейських держав, не є однозначним або ж взагалі не визначеним. Тому були запропоновані напрямки подолання таких проблем.

Досліджуючи та визначаючи сутність державного суверенітету та його реалізацію у теперішні глобалізовані часи, зокрема в умовах європейської міждержавної інтеграції, необхідно зазначити, що саме поняття суверенітету наразі якісно змінюється від абсолютної категорії окремої держави, до надбання усієї міжнародної спільноти. Хоч такий підхід і призводить до певних занепокоєнь і побоювань розмивання державного суверенітету і насамперед національної самобутності європейських держав в процесі інтеграції, він є необхідним у сучасному світі, і, як показує практика Європейського Союзу, дійсно дієвим та ефективним.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі виконано ґрунтовний теоретичний та практичний аналіз проблем взаємодії конституційного та міжнародного права. Результати дослідження надали підстави для формулювання наступних висновків:

1. Насамперед було визначено історико-правові аспекти взаємодії національного та міжнародного права. Встановлено, що міжнародне і національне право – це дві самостійні правові системи, які регулюють суспільні відносини, але в жодному разі не існують ізольовано одна від одної й до того ж мають ряд властивостей подібного характеру. При цьому варто відзначити, що національне право має первинний характер, адже виникнення національного права відбувається з виникненням держави, а виникнення міжнародного права відбувається з появою перших взаємовідносин між державами. Тобто було обґрунтовано, що держави є головними творцями міжнародного права і гарантами дотримання його норм.

Завдяки цьому було визначено, що проблеми взаємодії міжнародного і національного права не є якимось історично новим явищем, адже передумови виникнення цього питання стали формуватися ще на ранніх стадіях розвитку міжнародної взаємодії, зокрема в античні часи. Отже, слід зауважити, що взаємодія міжнародного та національного права є дуже тривалим процесом, формування якого відбувається і зараз.

2. Узагальнено теоретичні підходи до співвідношення національного та міжнародного права. Так, традиційно в науці міжнародного права виділяють дві основні теорії до співвідношення національного та міжнародного права: моністична (сенс якої полягає у єдності правових систем національного та міжнародного права) та дуалістична (має на меті окреме існування цих правових систем). Представники монізму, у свою чергу, поділяються на дві

групи: прихильники примату внутрішнього права та прихильники примату міжнародного права.

Варто відзначити, що наразі неможливо стверджувати про повне домінування якогось певного теоретичного підходу до співвідношення міжнародного та національного права, адже вони на сьогодні змінюються, набуваючи все більш змішаний характер. Тому справедливо, що сучасна доктрина схиляється до їх синтезу, адже не можна відривати одну систему від іншої, необхідно досліджувати конкретні механізми взаємодії обох правових систем та робити наголос на практичних аспектах забезпечення виконання державою своїх міжнародно-правових зобов'язань.

До того ж було встановлено, що на сьогодні відбувається поступове посилення позицій міжнародного права у внутрішніх правових системах держав, про що свідчить закріплення пріоритету норм міжнародного права щодо норм національного права у конституціях значної кількості держав, адже такий процес є необхідною умовою не тільки світового розвитку, а й взагалі мирного існування.

3. Охарактеризовано основні способи узгодження норм конституційного та міжнародного права. По-перше, було встановлено, що на сучасному етапі імплементація є оптимальним і раціональним засобом, який забезпечує досягнення зазначених цілей за допомогою включення міжнародних норм у внутрішньодержавну систему права і забезпечення його відповідності загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права. Тому одна з головних задач національної правотворчості полягає в санкціонуванні дії міжнародних правових норм на території держави, а також у визначенні умов і порядку їх включення у внутрішньодержавне право.

По-друге, було визначено, що в даний час існують і діють різні способи, форми, методи узгодження норм конституційного та міжнародного права (зокрема трансформація, рецепція, інкорпорація, відсилання, уніфікація, гармонізація тощо), щодо сутності та змісту яких наразі серед науковців немає єдиної точки зору. Але незважаючи на таку різноманітність та особливість

способів імплементації, головним завданням кожної держави є правильний і дієвий механізм узгодження національного права відповідно до основних положень міжнародного права, адже національний механізм імплементації норм міжнародного права кожної конкретної держави має властиві тільки йому риси, котрі залежать від особливостей внутрішньодержавної правової системи.

4. Було розкрито сутність конституціоналізації міжнародного права та інтернаціоналізації конституційного права у сучасному світі. Так, інтернаціоналізація конституційного права розуміється як процес запозичення та включення міжнародних норм, стандартів та принципів в конституційні законодавства держав, адже конституції більше не регулюють тільки і виключно основи державного порядку окремих країн з національної точки зору, а все більше і більше враховують міжнародний правовий вимір. У свою чергу, конституціоналізація міжнародного права виражається в тому, що міжнародне право, вже більше не будучи лише набором міжнародних договорів, певним координаційним правом, заснованим на узгодженні воля суверенних держав, частково перетворюється у систему, засновану на принципах єдиного порядку, фундаментом якого виступають, звичайно ж, конституційні норми, принципи та інститути. Таким чином, міжнародне право зазнає тиску з боку конституційних принципів, набуваючи при цьому більш універсальної основи для свого подальшого розвитку, особливо в умовах міждержавної інтеграції.

Аргументовано, що дані взаємопов'язані процеси є одним із проявів глобалізації, тому взаємодія та взаємопроникнення конституційного й міжнародного права, яка базується насамперед на тому, що права людини є найвищою цінністю, наразі є визначальними тенденціями, саме від яких фактично і залежить розвиток і доля людства.

5. Конкретизовано проблеми взаємодії конституційного права України з міжнародним правом та запропоновано напрямки їх подолання. До основних недоліків, пов'язаних із ускладненою процедурою застосування міжнародно-

правових норм, можна віднести зокрема довготривалу і складну процедуру ратифікації міжнародних договорів та відсутність чіткого законодавчого закріплення місця тих міжнародних договорів, що не потребують ратифікації (міжвідомчі, міжурядові угоди тощо). Стосовно визначених недоліків запропоновано: по-перше, внести зміни до чинного законодавства (насамперед до Конституції) на предмет нормативного закріплення часового періоду ратифікації міжнародних договорів; по-друге, конституційно врегулювати місце міжнародних договорів, які не потребують ратифікації, або укладаються іншим державним органом (не Верховною Радою України), тобто закріпити інші можливі способи вираження згоди на обов'язковість договору, які впливають зі статей Віденської конвенції про право міжнародних договорів та ЗУ «Про міжнародні договори України», саме в Основному Законі України, як найвищому нормативно-правовому акті держави, задля унеможливлення існуючих правових колізій. Тому, вбачається доцільним, закріпити в ст. 9 Конституції України формулювання «міжнародні договори України, згода на які була дана належним чином», замість нині існуючого «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України».

До того ж аргументована необхідність внесення змін до Конституції України з приводу використання словесної конструкції «складова частина правової системи», на відміну від закріпленого статусу «частини національного законодавства», адже саме таке формулювання фігурує в доктрині міжнародного права й закріплене у конституціях інших держав, бо міжнародні норми інкорпорується (входять) у правову систему держави, а не стають частиною національного законодавства.

Необхідно особливо зауважити, що Конституція України чітко не регламентує місце звичаєвих міжнародно-правових норм у правовій системі України, також відсутнє закріплення на конституційному рівні принципів рівності та взаємності під час укладення міжнародних угод, що обмежують суверенітет держави. Тому положення ст. 9 необхідно доповнити посиланням

не лише на норми міжнародних договорів України, а й на звичаєві норми та основні принципи міжнародного права, як це відображено у більшості конституцій держав світу, при цьому зазначити, що міжнародні договори України повинні укладатися саме на основі рівності та взаємності сторін.

6. Встановлено існуючі проблеми визначення та реалізації державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції. По-перше, було визначено, що саме поняття суверенітету наразі якісно змінюється від абсолютної категорії окремої держави, до надбання усієї міжнародної спільноти. По-друге, було досліджено нинішній зв'язок державного суверенітету з міжнародним правом, який полягає в тому, що міжнародне спілкування суверенних держав є передумовою міжнародного права, а міжнародне право служить одним із способів утвердження державного суверенітету в міжнародних відносинах. По-третє, уточнено, що реалізація державного суверенітету в умовах європейської міждержавної інтеграції, попри певні існуючі проблеми розмивання суверенітету та національної самобутності, є доволі ефективним і корисним процесом для європейських держав, який має на меті певне обмеження та передавання суверенних повноважень задля якісної та успішної їх взаємодії на наднаціональному рівні, тобто вже в рамках Європейського Союзу.

Насамкінець аргументовано, що вступ до ЄС для України відкриває зовсім інші горизонти міжнародної співпраці. Наразі саме такий шлях для нашої держави є, мабуть, єдиним, та, що насамперед важливо, правильним задля її успішного розвитку та процвітання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М. И. Примат международного права над внутригосударственным правом: история проблемы и современность (проблемы теории). *Правоведение*. 1992. № 4. С. 45–50.
2. Аверков В. М. Теоретические проблемы унификации. *Моск. журнал междунар. права*. 2000. № 3. С. 69–82.
3. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / за заг. ред. А. Ю. Олійника. Київ : Видавничий дім «Скіф», 2012. 552 с.
4. Акчурин Т. Ф. Соотношение международного и внутригосударственного права: вопросы общей теории : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Казань, 2001. 27 с.
5. Анцилотти Д. Курс международного права. Т. 1. Москва : Изд-во иностр. лит., 1961. 400 с.
6. Байдін Ю. В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ін-т держ. буд. та місц. самоврядування АПН України. Харків, 2012. 245 с.
7. Бек У. Что такое глобализация? / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
8. Бирюков П. Н. Международное право : учебное пособие. Москва : Юристъ, 1998. 416 с.
9. Блищенко И. П. Международное и внутригосударственное право. Москва : Госюриздат, 1960. 237 с.
10. Богданди фон А. Конституционализм в международном праве: комментарии к предложению из Германии. *Право и политика*. 2008. № 1. С. 50–63.
11. Бондар М. Європейський конституціоналізм в аспекті співвідношення національної конституційної і конвенційної юрисдикцій.

Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 4–5. С. 114–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vksu_2011_4-5_16 (дата звернення: 20.11.2020).

12. Буруменский М. В. К вопросу о действии норм международного права во внутреннем правопорядке Украины. *Международное право как основа современного миропорядка : коллективная монография Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова / под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого*. Киев–Одесса : Феникс, 2012. 878 с.

13. Буруменський М. В. Міжнародне право : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

14. Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. Киев : Вища школа, 1981. 311 с.

15. Буткевич В. Г. Теоретические основы взаимодействия международного и внутригосударственного права : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.10. Киев, 1980. 42 с.

16. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

17. Буткевич О. В. Міжнародна договірна практика України і сучасне міжнародне право: питання відповідності. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 290–296. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2009_15_39 (дата звернення: 13.11.2020)

18. Васильченко О. П. Джерела конституційного права : навчальний посібник. Київ : Реферат, 2010. 188 с.

19. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : Міжнародний документ від 23 трав. 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 28.11.2020).

20. Волошенко О. В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правових систем. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 3–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4%284%29_3 (дата звернення: 18.11.2020).

21. Волошин Ю. О. До проблеми визначення засобів взаємодії правопорядків: доктринальні підходи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 12. С. 51–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_pr_2016_12_9 (дата звернення: 15.11.2020).

22. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / за ред. М. О. Баймуратова. Київ : Логос, 2010. 425 с.

23. Волошин Ю. О. Концепція «трансформації» як засіб реалізації норм міжнародного права у національному правопорядку держав: змістовна та видова характеристика. *Часопис Київського університету права.* 2011. № 2. С. 272–275. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/7162/%DE> (дата звернення: 15.11.2020).

24. Волошин Ю. О. Феномен конституціоналізації міжнародного правопорядку на сучасному етапі міждержавної інтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право.* 2011. Вип. 1. С. 20–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_pr_2011_1_5 (дата звернення: 20.11.2020).

25. Волошина Ю. В. Проблеми та шляхи забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2014. № 4. С. 7–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_4_4 (дата звернення: 30.11.2020).

26. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. Киев : Вища школа, 1980. 320 с.

27. Гавриленко В. В. Державний суверенітет та його трансформація в умовах європейської інтеграції. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право.* 2014. Вип. 8. С. 142–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_pr_2014_8_20 (дата звернення: 30.11.2020).

28. Гаврилов В. В. Понятие и взаимодействие международной и национальных правовых систем : монографія. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2005. 216 с.

29. Гаврилов В. В. Теории согласования международных и внутригосударственных правовых норм. *Государство и право*. 2005. № 12. С. 61–70.

30. Гаврилов В. В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине. *Моск. журнал междунар. права*. 2001. №2. С. 39–61.

31. Гетьман-Павлова И. В. *Международное право : учебник*. Москва : Юрист, 2006. 762 с.

32. Гороховская Е. В. Лиссабонский договор государств-членов Европейского союза в свете реформирования системы управления ЕС: общая характеристика. *Альманах міжнародного права*. 2010. Вип. 2. С. 176–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2010_2_16 (дата звернення: 19.11.2020).

33. Грищак С. В. Теоретичні основи адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Форум права*. 2012. № 4. С. 273–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_45 (дата звернення: 18.11.2020).

34. Даневский В. П. *Пособие по изучению истории и системы международного права*. Выпуск I. Харьков : тип. А. Н. Гусева (бывш. В. С. Бирюкова), 1892. 230 с.

35. Декларація про державний суверенітет України від 16 лип. 1990 р. № 55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 25.11.2020).

36. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй : Міжнародний документ від 24 жовт. 1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text (дата звернення: 01.12.2020).

37. Демиденко Г. Г. *История учений о праве и государстве : курс лекций*. Изд. 2-е, перераб. и доп. Харьков : Право, 2008. 432 с.

38. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Київ : Ред. журн. «Право України», 2012. 336 с.

39. Євінтов В. І. Пряме застосування міжнародних стандартів прав людини (Коментар до ст. 9 Конституції України). Укр. часопис прав людини. 1998. № 1. С. 26–28.

40. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Міжнародний документ від 05 лист. 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 28.11.2020).

41. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.11.2020).

42. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі : Міжнародний документ від 01 серп. 1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 28.11.2020).

43. Зимненко Б. Л. Международное право и российское право: их соотношение. *Моск. журнал междунар. права*. 2000. № 3. С. 162–168.

44. Игнатенко Г. В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем. *Сов. государство и право*. Москва, 1985. № 1. С. 73–81.

45. Идрисов Т. И. Влияние норм международного права на формирование российской правовой системы. *Право и политика*. 2007. № 4. С. 55–60. URL: <https://center-bereg.ru/o4889.html> (дата звернення: 28.10.2020).

46. Казанский П. Е. Введение в курс международного права. Одесса : «Экономическая» типография и литография, 1901. 386 с.

47. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. № 181. С. 3–11. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2016_181_3 (дата звернення: 13.11.2020).

48. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04 лист. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.11.2020).

49. Конституции стран мира. Хрестоматия : в 7 ч. / сост. Д. В. Кузнецов. Благовещенск : Благовещенский гос. пед. ун-т., 2014. Ч. 1. Россия и постсоветское пространство. 224 с.

50. Конституции стран мира. Хрестоматия : в 7 ч. / сост. Д. В. Кузнецов. Благовещенск : Благовещенский гос. пед. ун-т., 2014. Ч. 2. Европа. 1054 с.

51. Конституции стран мира. Хрестоматия : в 7 ч. / сост. Д. В. Кузнецов. Благовещенск : Благовещенский гос. пед. ун-т., 2014. Ч. 3. Америка. 1606 с.

52. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть. 4-е изд., обновл. и дораб. / отв. ред. Б. А. Страшун. Москва : Норма, 2007. 896 с.

53. Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / пер. А. О. Четверникова; отв. ред. С. Ю. Кашкин. Москва : Инфра-М, 2005. 622 с.

54. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 13.11.2020).

55. Королев М. А. Наднациональность с точки зрения международного права. *Моск. журн. междунар. права*. 1997. № 2. С. 3-20.

56. Левин Д. Б. Актуальные проблемы теории международного права. Москва : Наука, 1974. 264 с.

57. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. Москва : Спарк, 2000. 279 с.

58. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.

59. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник для вузов. Москва : Изд-во «БЕК», 1996. 371 с.

60. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе. Москва : Спарк, 1997. 322 с.
61. Макиавелли Н. Государь. Москва : Планета, 1990. 80 с.
62. Мартиненко П. Ф. Місце і роль Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 2. С. 64–72.
63. Мацко А. С. Міжнародне право : навч. посіб. Вид 2-ге, переробл. І доповн. Київ : МАУП, 2005. 232 с.
64. Международное право / под ред. Е. Т. Усенко и Г. Г. Шинкаревой. Москва : Междунар. отношения, 2003. 271 с.
65. Мещерякова О. М. Наднациональные международные организации и проблема суверенитета государств-членов. *Моск. журн. междунар. права*. Москва. 2010. № 2. С. 37–47.
66. Мюллерсон Р. А. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права. *Сов. государство и право*. 1982. № 2. С. 80–89.
67. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. Москва : Международные отношения, 1982. 136 с.
68. Національний суверенітет України в умовах глобалізації : національна доповідь / за ред. В. М. Гесця, О. С. Онищенко, Ю. А. Левенця та ін. Київ : Парламентське вид-во, 2011. 112 с.
69. Омельчук В. В., Шемшученко Ю. С. Державне управління в країнах Стародавнього Сходу : навч. посіб. Київ : Золоті ворота, 2015. 624 с.
70. Палюк В. П. Місце Конвенції про захист прав людини та основних свобод у правовій системі України. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 2003. № 1. С. 211–224.
71. Паризька хартія для нової Європи : Міжнародний документ від 21 лист. 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058#Text (дата звернення: 01.12.2020).

72. Петров Р. Конституційні аспекти імплементації угод про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, Молдовою і Грузією. *Право України*. 2015. № 8. С. 33–39.

73. Про дію міжнародних договорів на території України : Закон України від 10 груд. 1991 р. № 1953-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text> (дата звернення: 25.11.2020).

74. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 бер. 2004 р. № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 18.11.2020).

75. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : постанова Кабінету Міністрів України від 16 серп. 1999 р. № 1496. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.11.2020).

76. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 25.11.2020).

77. Про правонаступництво України : Закон України від 12 вер. 1991 р. № 1543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text> (дата звернення: 25.11.2020).

78. Пустогаров В. В. Федор Федорович Мартенс – юрист, дипломат. 2-е изд., доп. Москва : Междунар. отнош., 1999. 286 с.

79. Раушнинг Д. Применение норм международного публичного права в рамках национальной правовой системы. *Рос. ежегодник междунар. права, 1998–1999*. 1999. С. 279–283.

80. Римський статут міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 28.11.2020).

81. Савенко М. Д. Роль міжнародно-правових актів у діяльності Конституційного Суду України із захисту прав і свобод людини. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 2. С. 72–79.

82. Саракуца М. О. Поняття та зміст державного суверенітету: визначення, становлення, розвиток. *Форум права*. 2010. № 4. С. 784–791. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2010_4_125 (дата звернення: 30.11.2020).

83. Седляр Ю., Савчак Н. Державний суверенітет в умовах глобалізації. *Емінак*. 2007. № 1. С. 88–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2007_1_16 (дата звернення: 20.11.2020).

84. Скомороха В. Окремі питання імплементації норм міжнародного права і конституційна юрисдикція України. *Укр. часопис міжнар. права*. 2002. № 1. С. 6–11.

85. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : Міжнародний документ від 26 черв. 1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/law/show/995_010/conv#o411 (дата звернення: 10.11.2020).

86. Теория международного права : в 2 т. / С. В. Черниченко. Москва : Изд-во «НИМП», 1999. Т. 1: Современные теоретические проблемы. 336 с.

87. Теория международного права : в 2 т. / С. В. Черниченко. Москва : Изд-во «НИМП», 1999. Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. 531 с.

88. Тихомиров Ю. А. Глобализация: взаимовлияние внутреннего и международного права. *Журнал российского права*. 2002. № 11. С. 3–12.

89. Тихомиров Ю. А. Международное и внутреннее право : динамика соотношения. *Правоведение*. 1995. № 3. С. 56–66.

90. Третьяков Д. Ієрархія законів і принцип «*pacta sunt servanda*»: до питання про статус та місце міжнародних договорів у правовій системі України. *Віче*. 2008. № 13/14. С. 53–57.

91. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Міжнародний документ від 27

червн. 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 25.11.2020).

92. Усенко Е. Т. Соотношение и взаимодействие международного и национального права и Российская Конституция. *Моск. журн. междунар. права*. 1995. № 2. С. 13–28.

93. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с.

94. Хабермас Ю. Эссе к конституции Европы / пер. с нем. Б. М. Скуратова. Москва : Изд-во «Весь Мир», 2013. 144 с.

95. Хелд Д. Модели демократии. 3-е изд. / пер. с англ. М. Рудакова. Москва : Издат. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.

96. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. Москва : Междунар. отношения, 1993. 294 с.

97. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 2. С. 22–32.

98. Шпакович О. Особливості способів імплементації міжнародно-правових норм. *Віче*. 2010. № 17. С. 23–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_17_11 (дата звернення: 16.11.2020).

99. Шпакович О. Співвідношення наднаціональності міжнародних організацій та суверенітету їхніх держав-членів. *Віче*. 2014. № 20. С. 28–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_20_8 (дата звернення: 20.11.2020).

100. Шпакович О. Теоретичні засади співвідношення міжнародного та внутрішнього права держав. *Віче*. 2010. № 6. С. 30–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_6_12 (дата звернення: 12.11.2020).

101. Явич Л. С. О философии права на XXI век. *Правоведение*. 2000. № 4. С. 4–33.

102. Яковюк І. В. Державний суверенітет національних держав у складі Європейського Союзу: проблеми визначення. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 2004. №3. С. 114–126.

103. Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції та її вплив на державно-правовий розвиток України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.11. Харків, 2013. 474 с.
104. Яценко А. С. Международный федерализм: идея юридической организации человечества в политических учениях до конца XVIII века. Москва : Тип. Имп. Моск. Ун-та, 1908. 409 с.
105. Bodin J. The Six Bookes of a Commonweal / trans. R. Knolles. Cambridge : Harvard University Press, 1962. 222 p.
106. Judgment of the Bundesverfassungsgericht, Second Senate of 30 June 2009 in joint cases 2 BvE 2/08, 2BvE 5/08, 2 BvR 1010/08, 2BvR 1022/08, 2 BvR 1259/08 and 2 BvR 182/09 (Lisbon Treaty). URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/2009/06/es_20090630_2bve000208en.pdf?__blob=publicationFile&v=1 (дата звернення: 05.12.2020).
107. Kelsen H. The Pure Theory of Law and Analitical Jurisprudence. The Harvard Law Review Association. 1941. Vol. 55, No. 1. P. 44–70.
108. Polish Constitutional Tribunal : Case K32/09, Judgment of Nov. 24, 2010. URL: http://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/omowienia/K_32_09_EN.pdf (дата звернення: 05.12.2020).
109. Triepel H. Völkerrecht und Landesrecht. Leipzig : Vrlg. von C.L. Hirschfeld, 1899. 452 s.
110. Ústavní soud České republiky : Decision of the Constitutional Court of Nov. 26, 2008. Pl. ÚS 19/08: Treaty of Lisbon I. URL: <https://www.usoud.cz/en/decisions/2008-11-26-pl-us-19-08-treaty-of-lisbon-i> (дата звернення: 05.12.2020).